

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

БАКАЛАВР

на тему: «Збройні сили гетьманщини наприкінці XVII - першій чверті XVIII століття»

Виконала: Студентка IV курсу

Денної форми навчання

Напрямок підготовки (спеціальність)

032 «історія та археологія»

Герасимович Д. В.

Керівник: к.і.н., доц. Майстренко В. С.

Рецензент: к.і.н., доц. Журавльов Д. В.

Харків - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ГЕТЬМАНЩИНИ.....	14
1.1 Інституційні витоки Української козацької держави: Військо Запорізьке першої половини XVII - XVIII ст.....	14
1.2 Походження та розвиток козацького війська в часи Гетьманщини	18
Висновки до розділу 1.....	22
РОЗДІЛ II ЗБРОЙНІ СИЛИ ГЕТЬМАНЩИНИ У ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТАХ. АНАЛІЗ ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	23
2.1 Збройні сили Гетьманщини та Запорозжя в боротьбі з Османською імперією.....	23
2.2 Знищення Збройних Сил Гетьманщини як елемент системного наступу царського уряду	51
Висновки до розділу 2.....	59
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТКИ.....	68

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає у необхідності глибшого розуміння історичного досвіду Української козацької держави, зокрема, збройних сил Гетьманщини наприкінці XVII — першій чверті XVIII століття, що відіграли ключову роль у формуванні української національної ідентичності та державності. Вивчення військової історії цього періоду дозволяє краще зрозуміти механізми оборони країни в умовах зовнішньої агресії та внутрішніх викликів, а також вплив міжнародних конфліктів на розвиток українського військового мистецтва.

Розгляд збройних сил Гетьманщини в контексті їх взаємодії з великими державами того часу, зокрема з Османською імперією та Московією, відкриває нові перспективи для оцінки зовнішньополітичної стратегії українського козацтва та його впливу на хід європейської історії. Такий підхід дозволяє не лише відновити справедливу картину історичних подій, але й виявити глибинні причини та наслідки військових конфліктів, в яких брали участь козацькі війська.

Окрему увагу заслуговує аналіз військової політики гетьмана Івана Мазепи, який виступав не лише як політичний, але й як військовий лідер, здатний на рішучі та інноваційні кроки у сфері реформування армії та ведення війни. Вивчення його діяльності в контексті розвитку збройних сил Гетьманщини відкриває нові аспекти розуміння військової історії України, її внеску у європейську військову справу та розвиток військової стратегії та тактики.

Таким чином, актуальність нашого дослідження зумовлена не лише історичною значущістю аналізованого періоду, але й потребою у глибшому розумінні військової діяльності України як невід'ємної частини європейського досвіду. Ми маємо орієнтуватись на відновлення історичної справедливості, розкриття нових фактів та інтерпретацій, що сприятиме кращому розумінню історичного шляху українського народу та його боротьби за незалежність і суверенітет.

Початок існування Гетьманщини від 1653 року, з часів укладення Березневих статей, до її кінця в епоху Кирила Розумовського у 18 столітті, охоплює складний і драматичний період в історії України. Цей час характеризується боротьбою за незалежність, внутрішніми розбратами, змінами зовнішньополітичних орієнтацій, а також поступовою втратою автономії під тиском російської імперії.

Після смерті Богдана Хмельницького у 1657 році, Україна опинилася на роздоріжжі історичних викликів та можливостей. Хмельницький залишив після себе не лише спадщину національно-визвольної боротьби, але й глибоку політичну кризу, обумовлену внутрішніми розбратами та зовнішньополітичною невизначеністю. В цей час на передній план виходить фігура Івана Виговського, який у 1657 році стає гетьманом України.

Іван Виговський, обійнявши посаду гетьмана, став перед складним завданням консолідації внутрішньополітичного поля та визначення зовнішньополітичного курсу молодій українській державі. Виговський, освічена та прогресивна особистість свого часу, прагнув трансформувати соціально-політичний устрій України, наблизивши його до європейських зразків, зокрема, до моделі Речі Посполитої.

У вересні 1658 року Виговський уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою, який передбачав створення Великого князівства Руського як федеративної частини Речі Посполитої. Договір гарантував амністію всім учасникам війни, визнання козацької державності, 60-тисячний козацький реєстр, а також привілеї для козацької старшини. Однак, цей крок викликав різке невдоволення серед частини козацтва та старшини, які побачили в ньому зраду національних інтересів та підпорядкування Польщі.

Ратифікація Гадяцького договору спричинила глибокий розкол українського суспільства. З одного боку, Виговський та його прихильники бачили в договорі шанс на встановлення миру та відновлення економіки, з іншого — опозиція, на чолі з Іваном Безпалим та Якимом Сомком, звинувачувала

гетьмана у зраді козацьких ідеалів та прагненні до особистої влади. Це призвело до громадянської війни, яка ще більше послабила Україну.

Громадянська війна та внутрішній розкол значно підірвали обороноздатність та політичну стабільність України, відкривши шлях для зовнішньої інтервенції та посилення залежності від зовнішніх держав. Період гетьманування Івана Виговського став свідченням глибоких внутрішніх протиріч, з якими зіткнулася українська державність у своєму прагненні до незалежності та самовизначення.

Іван Мазепа, одна з найбільш контроверсійних фігур в історії України, став гетьманом у 1687 році в умовах глибокої залежності України від московського царства. Його правління характеризувалося спробами збереження і розширення внутрішньої автономії України, що постійно конфліктувало з колоніальною політикою російської імперії.

Мазепа розумів, що збереження автономії України можливе лише через дипломатичний баланс між великими європейськими державами. Він активно підтримував культурний і економічний розвиток країни, сприяв розвитку освіти, науки та мистецтва. Мазепа був меценатом багатьох церков, монастирів та освітніх закладів, зокрема Києво-Могилянської академії.

На міжнародній арені Мазепа намагався вести складну гру, з одного боку, підтримуючи лояльність до москви, з іншого — шукаючи союзників серед європейських держав для зміцнення позицій України. Його спроби налагодити контакти зі Швецією, Польщею та іншими країнами мали на меті створити коаліцію, здатну протистояти зростаючому тиску росії.

Спроба Мазепи вийти з-під російського впливу, налагодивши союз зі Швецією на чолі з Карлом XII, закінчилася катастрофічною поразкою під Полтавою в 1709 році. Ця подія стала поворотним моментом не тільки в житті Мазепи, але й в історії України, оскільки вона призвела до значного посилення російського контролю над українськими територіями та фактично поклала край спробам відновлення повноцінної української державності на довгі роки.

Поразка під Полтавою мала далекосяжні наслідки для України. Вона не тільки зміцнила російську владу в регіоні, але й спричинила значні територіальні та політичні втрати. Українська автономія була ще більше обмежена, а мрії про незалежність відійшли на другий план перед реаліями російської домінації. Мазепа, який в історії росії був оголошений зрадником, в історії України залишився символом боротьби за незалежність та власний шлях розвитку нації.

Після періоду відносної стабільності та культурного розквіту, який Україна пережила під керівництвом Кирила Розумовського, прихід до влади Катерини II в російській імперії ознаменував собою новий етап в історії українських земель. У 1764 році, в рамках ширшої колоніальної політики, було ліквідовано інститут гетьманства, який відіграв ключову роль у збереженні політичної та культурної автономії України.

Цей крок був спрямований на подальше зміцнення централізованої влади Російської імперії та на асиміляцію українських земель. Ліквідація Гетьманщини супроводжувалася забороною використання української мови в офіційних документах та публічному житті, що стало частиною ширшої політики русифікації.

У 1775 році, продовжуючи політику інтеграції українських територій до складу російської імперії, Катерина II наказала знищити Запорозьку Січ — останній бастион української незалежності та самобутності. Цей акт був не лише військовою операцією, але й символічним жестом, що підкреслював намір імперії повністю підпорядкувати собі українське козацтво та знищити будь-які прояви автономії.

Ліквідація Запорозької Січі спричинила значні демографічні та соціальні наслідки, оскільки багато козаків були змушені шукати притулку в інших регіонах або ж виїхати за кордон. Це також означало кінець унікальної військової та соціальної організації, яка відігравала ключову роль в історії України.

Ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі мала далекосяжні наслідки для українського суспільства. Вона не лише позбавила Україну політичної

автономії, але й спричинила культурну та ідентичну кризу. Русифікація, заборона української мови та культури, а також втрата власної державності стали викликами, з якими українське суспільство боролось протягом наступних століть.

Ці події також засвідчили зміну вектора російської імперської політики — від відносної толерантності та співіснування до агресивної асиміляції та централізації. Ліквідація осередків української автономії стала частиною більшого плану зі створення єдиної і неподільної російської імперії, що мала на меті знищення будь-яких проявів національної самобутності підкорених народів.

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі структури, тактики та стратегії збройних сил Гетьманщини в контексті їхньої боротьби за незалежність та взаємодії з іншими державами та військовими формуваннями того часу.

Задля досягнення мети дослідження необхідно виконати наступні завдання:

- визначити інституційні витоки Української козацької держави;
- виявити особливості козацького війська в часи Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.);
- охарактеризувати збройні сили Гетьманщини та Запорозжя в боротьбі з Османською імперією;
- розкрити роль Івана Мазепи у військовій політиці Гетьманщини;
- проаналізувати політику царату щодо нищення Збройних Сил.

Об'єктом дослідження є збройні сили Гетьманщини наприкінці XVII — першій чверті XVIII століття. **Предметом дослідження** є військова організація, стратегія та тактика козацького війська, а також його роль у політичному житті Гетьманщини та відносинах з іншими державами.

Методи дослідження включають історичний аналіз, порівняльний метод, а також використання принципів об'єктивності та системності при роботі з історичними джерелами.

Хронологічні межі дослідження охоплюють важливий і трансформаційний період в історії України, який триває з кінця XVII століття до першої чверті XVIII століття. Період з кінця 1680-х років до 1739 року. Цей часовий проміжок включає низку значних військових кампаній та подій, які мали вирішальний вплив на історію Гетьманщини та її відносини з сусідніми державами, зокрема з Російською імперією та Османською імперією.

Кінець 1680-х років — початок активної участі Гетьманщини у військових конфліктах, зокрема у спробах розширення впливу на південь та військових діях проти Кримського ханства.

1695-1696 роки — Азовські походи, під час яких об'єднані російсько-українські війська намагалися встановити контроль над містом Азов та забезпечити доступ до Азовського моря.

Початок XVIII століття — Північна війна (1700-1721 роки), під час якої збройні сили Гетьманщини були активно залучені до військових дій на боці російської імперії проти Швеції. Невдала облога Нарви у 1700 році стала одним із перших великих випробувань для українських військ у цьому конфлікті.

1708-1709 роки — період, коли гетьман Іван Мазепа вирішив підтримати Швецію у Північній війні, що призвело до конфлікту з російською імперією та подальшого знищення українських збройних сил як самостійної військової сили.

1735-1739 роки — Російсько-турецька війна, в якій Україна була змушена не лише відправляти козаків на фронт, але й забезпечувати армію продовольством та іншими ресурсами. Військові дії відбувалися на широкому фронті від Південної України до Криму та Дунайських територій.

Ці хронологічні межі дослідження відображають ключові етапи участі збройних сил Гетьманщини у військових конфліктах кінця XVII — початку XVIII століття, що мали значний вплив на її політичний та військовий розвиток у цей період.

Територіальні межі дослідження визначені не лише територією Гетьманщини, що складається з Чернігівського, Київського, Брацлавського, воєводств та Слобожанщини, яка є основним фокусом аналізу, але й зонами її військових кампаній та міжнародних відносин, що розширює географічний

контекст дослідження. Військові конфлікти, в яких брали участь збройні сили Гетьманщини протягом кінця XVII — початку XVIII століття, охоплюють широкий спектр територій, від Кримського півострова до північних територій російської імперії. Кримські походи кінця XVII століття, зокрема, були спрямовані проти Кримського ханства із метою стримання татарських набігів та розширення впливу Гетьманщини на південь, основні дії відбувалися в районі Перекопа та на території сучасного Кримського півострова.

Військові кампанії 1695-1696 років були зосереджені навколо міста Азов та його околиць, де об'єднані російсько-українські війська намагалися встановити контроль над ключовим пунктом доступу до Азовського моря. Перший похід на Азов у 1695 році закінчився невдачею, але другий похід у 1696 році був більш-менш вдачим, зокрема завдяки використанню Таванського містечка та острова Тавань як опорних пунктів.

Спроби розширення впливу Гетьманщини також торкалися територій сучасної Білорусі та Литви, що викликало конфлікт інтересів з московським урядом. Військові дії на цих територіях були частиною ширшої стратегії зміцнення впливу в регіоні.

Під час Північної війни, Нарва стала місцем невдалої облоги, де було залучено значну кількість українських козаків. Цей епізод став одним із перших великих випробувань для збройних сил Гетьманщини в рамках конфлікту зі Швецією. У період цієї війни, українські військові підрозділи також були відряджені до Білорусії для підтримки польського короля Августа II, союзника Москви, що було частиною ширшої стратегії російської імперії.

Кілька тисяч українських козаків було відряджено до віддалених північних територій Російської імперії для участі в будівництві судноплавних та іригаційних каналів, що були пов'язані з великими втратами через холод, голод, хвороби та жорстоке поводження.

Українські регулярні війська також були залучені до захисту західних кордонів російської імперії, що додатково розтягувало військові ресурси Гетьманщини. Військові дії під час російсько-турецької війни 1735-1739 років

відбувалися на широкому фронті від Південної України до Криму та Дунайських територій, змушуючи Україну не лише відправляти козаків на фронт, але й забезпечувати армію продовольством та іншими ресурсами.

Аналіз історіографії. Воєнні дії між Збройними силами Гетьманщини та Запорозжя проти Османської імперії в кінці XVII століття є значущою для розуміння історичних процесів, що відбувалися в Східній Європі. Цей період характеризується активізацією зовнішньополітичних дій російської держави та її союзників з метою розширення впливу на Чорноморському узбережжі та зміцнення оборонних можливостей проти Османської загрози.

Проведений аналіз листів Мазепи, дозволяє глибше зрозуміти стратегічні та тактичні аспекти ведення війни, організацію військових походів, зокрема, два походи на Азов у 1695-1696 роках та похід на пониззя Дніпра. Ці документи свідчать про активну участь українських сил під керівництвом Мазепи та взаємодію з російськими військами, що мали на меті завоювання виходів до Азовського та Чорного морів.

Особливу увагу привертає детальний опис військових дій, зокрема, взяття турецьких фортець на Дніпрі, що стало важливим кроком до зміцнення позицій у регіоні. Значну увагу в листах приділено підготовці до військових дій, зокрема, будівництву морських стругів, залученню фахівців для цього процесу, що свідчить про стратегічне планування та високий рівень організації військових зусиль.

Аналіз джерел. Дослідження збройних сил Гетьманщини є важливим аспектом для розуміння військової історії України. Воно дозволяє висвітлити оборонну спроможність регіону та його взаємодію з сусідніми державами. В рамках цього дослідження було використано ряд значущих джерел, які допомагають глибше зануритися в історичний контекст епохи, визначити особливості військової організації, тактику та стратегії, що застосовувалися українським козацтвом.

Видання «Доба гетьмана І. Мазепи у документах», упорядковане С. Павленком, є незамінним джерелом для аналізу періоду правління Івана Мазепи. Це видання дозволяє глибше зануритися в контекст епохи та зрозуміти стратегічні рішення Мазепи, зокрема, щодо реформ у збройних

силах, військових кампаній та міжнародних відносин.

«З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи», упорядковане В. В. Станіславським, представляє собою збірку листів Івана Мазепи, які відкривають нові аспекти його діяльності на посаді гетьмана. Листи гетьмана є цінним джерелом для аналізу військової стратегії та тактики козацького війська, включаючи військові плани, дипломатичні зусилля та внутрішньополітичні реформи.

Аналіз літератури: Аналіз літератури щодо збройних сил Гетьманщини наприкінці XVII - на початку XVIII століття, зокрема робіт Гудзенка, Опановича та Войтенка, дозволяє глибше зрозуміти військову історію України в цей період через деталізований виклад різних аспектів військового життя та організації.

Леонід Гудзенко в своїх роботах акцентує увагу на соціально-економічному становищі реєстрових козаків, аналізуючи як їхнє економічне забезпечення, так і військові обов'язки. Його дослідження відображає складні взаємини між козацькою елітою та рядовими козаками, а також вплив цих взаємин на військову ефективність і структуру збройних сил. Гудзенко також звертає увагу на взаємодію між козацькими чинами та центральною владою, що мало велике значення для політичної стабільності регіону.

Віктор Опанович фокусується на військовій стратегії та тактиці Гетьманщини, описуючи детально військові кампанії, особливо в контексті відносин з Росією і впливу цих відносин на військові дії. Його аналіз включає розгляд міжнародних угод та їх вплив на гетьманське військо, зокрема на прикладі залучення козаків до великих міжнародних конфліктів, таких як Північна війна. Опанович детально висвітлює також роль козаків у зміцненні оборони Гетьманщини та їх участь у військових походах за межами України.

Микола Войтенко відомий своїми роботами про військово-морські операції та розвиток флоту в Гетьманщині. Він розкриває маловідомі аспекти будівництва та використання флоту козаками для захисту водних кордонів і торгових шляхів, звертаючи увагу на тактичні і технологічні інновації, які козаки запроваджували для боротьби на морі. Його аналіз включає оцінку

впливу морських зіткнень на регіональну безпеку і економічну стабільність.

Сукупно, ці автори допомагають створити комплексне уявлення про військове життя Гетьманщини, забезпечуючи глибокий аналіз як внутрішньої структури козацьких сил, так і їх взаємодій з зовнішніми силами. Їхні роботи є незамінними для розуміння того, як збройні сили Гетьманщини адаптувалися до змінюваних політичних і військових реалій свого часу.

Структура роботи: Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

РОЗДІЛ І ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ГЕТЬМАНЩИНИ

1.1 Інституційні витоки Української козацької держави: Військо Запорізьке першої половини XVII - XVIII ст.

Під час Національно-визвольної війни велика частина українських земель стала вільною влади Польщі, що сприяло станово-територіальному затвердженню державного типу «Військо Запорізьке». Цій державі історики дали назву «Гетьманщина», тобто Українська козацько-гетьманська держава XVII-XVIII ст¹.

Значною мірою влада москви, переселення українців спровокували складне міжнародне становище країни, що водночас обумовило появу нових політонімів. Наприклад, Лівобережжя зазначалось як «Малоросія» в офіційних актах царського уряду та вживалися й інші назви: «Малоросійський край», «Гетьманщина» тощо².

Долю Лівобережної Гетьманщини зазначеного періоду (рис.1.1).³ визначав наступ московського царату на її незалежність. Починаючи з 1659 р. між новими гетьманами та царем укладалась угода, в котрій щоразу більше обмежуються державні права козацької України. За часів гетьманування Мазепи була здійснена спроба відновити державну самостійність України. Для цього гетьман вирішив скористатися з війни між Московією і Швецією та виступити на боці шведського короля, що закінчилось поразкою даного наміру.

¹ Стенхач Н. Еволюція республіканської форми правління України-Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. *University Scientific Notes*, (1 (79)). 2021. С. 20-29.

² Когут З. російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ: Основа, 1996. 317с.

³ Степанчук Ю. С. Нищення збройних сил Гетьманщини як елемент системного наступу царського уряду на Українську автономію. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: *Історія*, (16). 2009. С. 22-29.

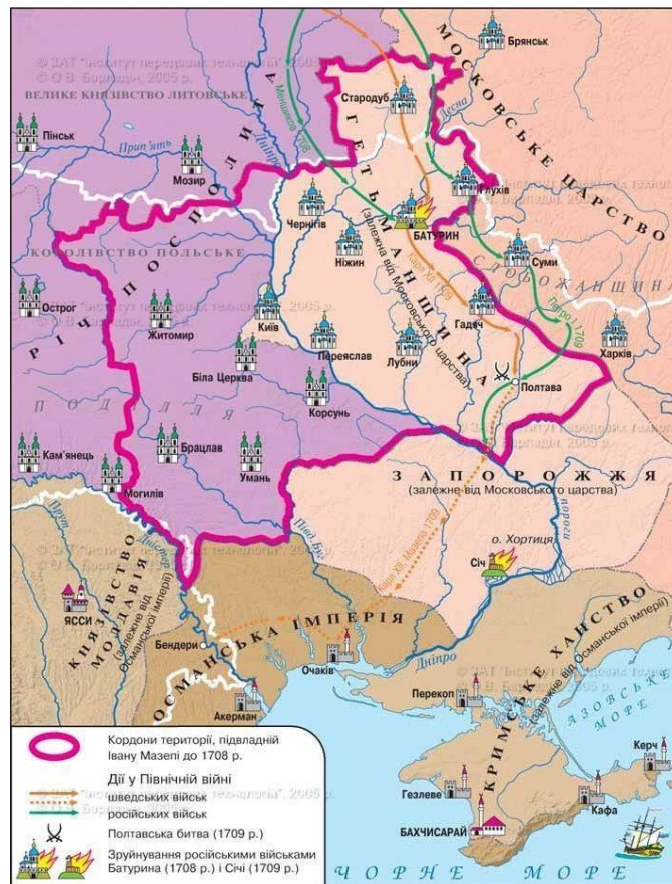

Рис. 1.1 Кордони Гетьманщини в другій половині XVII – на початку XVIII ст.

В Україні стає вагомим елементом форми державності полково-сотенна організація адміністративного устрою, що має виражені етнічні особливості, засновані на місцевому звичаєвому праві. Дана форма пізніше поширюється на кілька видів станово-територіальних утворень на сучасних українських землях: Правобережжя та Лівобережжя, Запоріжжя та Слобожанщину. Адміністративними центрами визнаються міста полкової території, котрі і надавали полку свою назву. Кожному полку передбачена своя адміністрація, котра очолюється полковником, що обирається на полковій раді чи є призначений гетьманом. Полковник керує такими системами як: судова,

військова та адміністративна на території визначеного полку, котра ділилась на десять-двадцять та більше сотень⁴.

Було проаналізовано також чисельність населення в зазначений період: так, на середину 17 ст. все населення України становило близько 5,3 млн чол. (рис. 1.2).

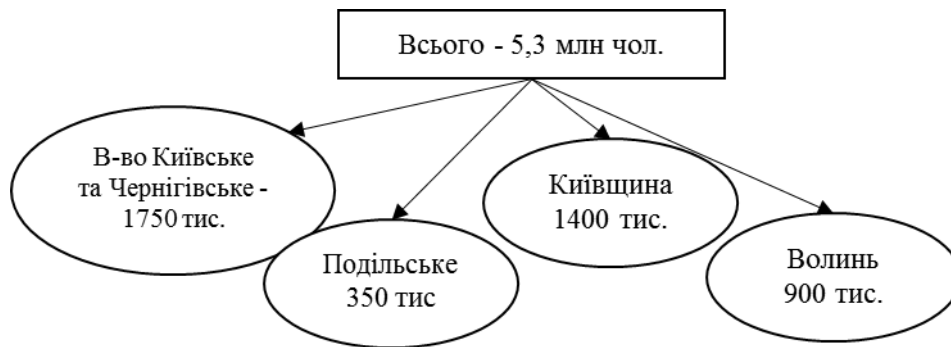

Рисунок 1.2 Чисельність населення в Україні 17 ст.

На українських землях проживало близько 21 народності, найчисельнішими були: українці, росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари та чехи⁵. Заселення території Гетьманщини відбувалося шляхом переселенців з різних районів України, значними тут були грузинські поселення.

Найважливішою основою політичного устрою Війська Запорозького стали 2 пов'язані інститути: загальна козацька рада, котра могла діяти на засадах демократії та виборний гетьман. Ці політичні інститути були наділені найвищою політико-правовою, судовою та адміністративною владою над козацьким населенням частини території України.

Таким чином, Військо Запорозьке, об'єднувало представників козацького стану, було козацькою становою республікою. Щоб стати «повноцінною» державою, йому не вистачало суверенної організації влади, тобто верховенства

⁴ Бондаренко Н. В. Збройні сили доби козацтва. *Рецензенти: Гуржій ОІ—заслужений діяч науки і техніки України, д. і. н., професор (Інститут історії України НАН України); Гордуновський ОМ—д. і. н., доцент (Черкаський навчально-науковий інститут ДВНЗ «Університет банківської справи»)*. 2019. 11 с.

⁵ Когут З. російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ: Основа, 1996. 317с.

влади, що стало б можливим для контролю в політико-правовій, соціально-економічній та іншій сферах суспільного життя над усіма станами, що проживали на території воєводств із козацьким населенням.

Отже, завдяки зусиллям Б. Хмельницького й козацької старшини в процесі боротьби за незалежність з різного роду козацьких та селянських загонів було утворено одну з чисельних армій (понад 100 тис. чол.)⁶. тогочасної Європи. Більшість війська становило покозачене селянство та міщани, а ядром можна стверджувати що було реєстрове й запорозьке козацтво.

⁶ Даценко О. М. Розвиток козацького війська в часи Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). *Сіверщина в історії України*. 2013. С. 184-187

1.2 Походження та розвиток козацького війська в часи Гетьманщини

Щоб проаналізувати розвиток козацького війська за часів Гетьманщини було переглянуто еволюцію його чисельності, починаючи з 1574 року (рис. 1.3).⁷

Рисунок 1.3 Чисельність козацького війська

Так, значний відсоток у війську складають родові козаки, а також шляхта, особливо дрібна, яка мала можливість висунутися тільки у козацькому середовищі.

Завдяки володарюванню Хмельницького було потужне військо, сам очільник Гетьманщини зазначав московським послам, що під Зборовом його військо доходило до 360 тис. Чисельність запорізького товариства, була розподілена на роди таких військ: кіннота, піхота, артилерія та човновий фронт.

Головним родом козацького війська починаючи з кінця XVII ст. була піхота, що здійснювала 3 функції:

⁷ Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецькотатарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст. Львів. 2003. 20 с.

- складали гарнізон Січі;
- займали пости на Дніпрі (на човнах) і становила лінійну сторожу;
- остання частина вела війни (турки, ляхи чи татари), коли був воєнний час чи займалася рибальством та звіроловством у мирний час⁸.

Наприкінці 17 століття були введені посади товмачів (перекладачі), котрі входили підрозділи розвідки, створено мережу інформаційного забезпечення, фортифікаційної та прикордонної служб, загони варти. Такі спеціальні загони армії забезпечували воєводств зброєю, боєприпасами та продовольством.

Таким чином, можна стверджувати, що козацьке військо виробило блискуче військове мистецтво. Їх стратегія мала наступальний ініціативний характер, динамічну тактику, тому і перевершувала армії Європи, що зазвичай дотримувались стратегії оборонної пасивної війни, довготривалої облоги фортець, ухиляння від польових битв.

В кінці XVII ст. найманці в Україні перетворюються на постійне військо. В гетьманських універсалах такі полки зазначаються як частина окремого цілісного вояцького організму – охотницького війська. Так, у військовій лексиці з'являється поняття «сердюк» (наймані вояки піхотинці) та «компанійці» (кінні найманці)⁹.

У 1709 році була поразка союзу шведсько-української армії у Полтавській битві та затвердились Решетилівські статі гетьманом І. Скоропадським з російським царем Петром І. Згідно зі статтями, козацьке військо входило до військово-оборонної системи російської імперії. Незважаючи на це, протягом першої половини 18 століття воно продовжує зберігати самодостатність у системі забезпечення, внутрішній організації та командуванні.

⁸ Кононенко В. Міське самоврядування і козацька адміністрація у гетьманщині наприкінці XVII—початку XVIII ст.: Джерела, історіографія, міждисциплінарні перспективи дослідження. *Гуманітарні студії*, 2017. 117 с.

⁹ Даценко О. М. Розвиток козацького війська в часи Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). *Сіверщина в історії України*. 2013. С. 184-187

Починається період, в якому козацькі полки, як частина російської армії, підлягали загальноімперській Військовій колегії. У 1750 р. Було відновлення інституту гетьманства, та хоч і формально, проте гетьман К. Розумовський вважався командуючим українською армією. З 1764 р. вони підпорядковувалися П. Румянцеву (президент малоросійської колегії). Загальна частина регуляторної армії російської імперії становила у 18 сторіччі близько 121 тис. чол., водночас українське козацьке військо, котре складало значну частину цієї армії становило близько 55 тисяч чоловік¹⁰.

Таке поетапне включення інститутів Гетьманщини до певних структур росії стає причиною різних змін у військовій культурі. Так, починає відбуватись і стратифікація військових чинів та введення (за шаблоном російських) специфічних рангів (рис. 1.4)¹¹

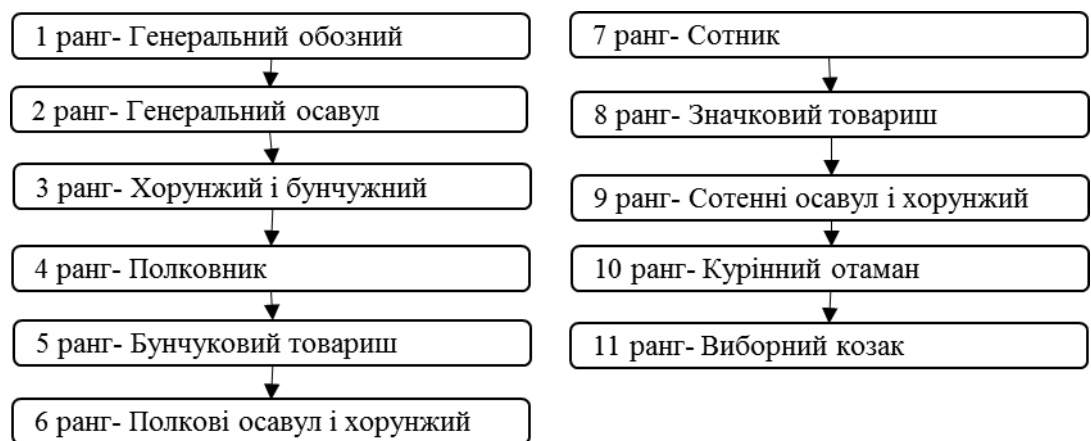

Рисунок 1.4 Послідовність рангів у Війську Запорізькому

¹⁰ Даценко О. М. Розвиток козацького війська в часи Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). *Сіверщина в історії України*. 2013. С. 184-187

¹¹ Кононенко В. Міське самоврядування і козацька адміністрація у гетьманщині наприкінці XVII—початку XVIII ст.: Джерела, історіографія, міждисциплінарні перспективи дослідження. *Гуманітарні студії*, 2017. 117 с.

На завершення знищення козацько-гетьманської держави став царський указ 1781 р., за яким Гетьманщина була ліквідована як адміністративна одиниця імперії¹².

¹² Степанчук Ю. С. Нищення збройних сил Гетьманщини як елемент системного наступу царського уряду на Українську автономію. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: *Історія*, (16). 2009. С. 22-29.

Висновки до розділу 1

Історія державності України пов'язана з утворенням військових формацій, що забезпечували захист українців, певний державний лад та безпеку населення від агресорів та внутрішніх факторів, що негативно впливали на розвиток держави.

Проаналізувавши нинішню джерельну базу козацького періоду історії України стало зрозуміло, що розвиток козацького війська протягом XVII-XVIII ст. в часи Гетьманщини – відбувався в процесі гострого протистояння внутрішніх та зовнішніх політичних сил. Географічне розташування території України, її природні ресурси та люди часто привертала увагу таких країн як: росія, Польща та Туреччина, що і посилювало напругу і протистояння у внутрішньої еліти.

РОЗДІЛ II ЗБРОЙНІ СИЛИ ГЕТЬМАНЩИНИ У ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТАХ. АНАЛІЗ ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.

2.1 Збройні сили Гетьманщини та Запорозжя в боротьбі з Османською імперією

У кінці XVII та на початку XVIII століть Гетьманщина та Запорізька Січ стали ареною інтенсивних військових дій, що відбувалися на тлі зростаючої загрози з боку Османської імперії. Цей період історії характеризується не лише численними військовими кампаніями, але й значними зусиллями українського козацтва з метою захисту своїх земель та збереження незалежності. Військові дії, що розгорталися на широких просторах України, вимагали від гетьманів, не лише військового генія, але й дипломатичної майстерності, адже вони змушені були маневрувати між інтересами великих держав того часу. Для розкриття цього питання в рамках дослідження, більшість уваги було звернуто на основну постать цього періоду – Івана Мазепу, та його військову та політичну діяльність, яка відіграла ключову роль у формуванні оборонної та нападаючої стратегії Гетьманщини проти Османської імперії.

Для того, аби залучити Московську державу до участі у конфлікті проти Османської імперії та водночас закріпити контроль над Правобережною Україною, король Ян III Собеський вирішив налагодити відносини з московією¹³. В результаті, 6 травня 1686 року, було укладено мирну угоду між Річчю Посполитою та московією, відому як трактат про «Вічний мир» (див.табл.2.1).

¹³ Белашов В.І. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII – XVIII ст.: Збірник документів і матеріалів. Хрестоматія-посібник. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 180 с.

Таблиця 2.1

Умови «Вічного миру» між Річчю Посполитою та московією

Умови	Деталі
Територіальні зміни	Лівобережжя, Запорожжя та Київ з околицями переходили під контроль московії, тоді як більша частина Правобережжя (Північна Київщина та Волинь) визнавалася за Польщею.
Поділля	Московія визнавала за Польщею права на Поділля у випадку його відвоювання від Османської імперії.
Незаселені землі	Правобережні землі Наддніпрянщини, які були спустошені внаслідок дій польських та турецько-татарських військ, мали залишатися незаселеними.
Релігійні гарантії	Польща зобов'язувалася забезпечити православному населенню на своїй території свободу віросповідання.
Військовий союз	Московія та Річ Посполита уклали військовий союз проти Османської імперії та Кримського ханства.

Створено автором

«Вічний мир», підписаний у 1686 році, фактично анулював умови Бахчисарайського мирного договору, який був укладений між Московією та Османською імперією. Цей договір мав значні наслідки для Української козацької держави, оскільки він закріплював її поділ на дві частини на міжнародному рівні. Гетьман Іван Самойлович активно виступав проти цього договору, однак його спроби звернутися за підтримкою до царя не мали успіху¹⁴. Укладення «Вічного миру» створило сприятливі умови для московії щодо посилення її впливу в регіоні Північного Причорномор'я. З цією метою в 1687 році було організовано спільний Кримський похід. Перед початком походу князь Василь Голіцин зробив заяву: *«Я йду на Крим, щоб зруйнувати його доценту, щоб знищити саму пам'ять про антихристів. Ми мусимо перекрити туркам шлях до Криму. Там вони побачать, на що здатні християни»*.

У квітні 1687 року армія Московії розпочала свій похід з міст Охтирка, Суми та Хотмижськ. На чолі військового загону стояв князь В. В. Голіцин, який

¹⁴ Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Академія, 2018. 720 с.

в той час вважався де-факто лідером московського уряду. Загальна чисельність московського війська сягала приблизно 100 тисяч осіб.

Другого червня до них приєдналася українська армія під командуванням гетьмана Івана Самойловича, чисельністю близько 50 тисяч, на березі річки Самари. Після об'єднання, московсько-українські сили перетнули Самару та продовжили рух у степову місцевість¹⁵. У середині червня армія перейшла річку Кінську (Кінські Води) і направилася до Запорізької Січі.

Наближення великого московсько-українського війська спричинило значне занепокоєння у Криму. Татарська армія під керівництвом хана Селім-Гірея зосередилася біля Перекопа, куди також втікали мешканці турецьких фортець з нижнього Дніпра.

Проте, українське-московське військо змогло дістатися лише до річки Карачокрак (на відстані 20 верст від Січі). 17 червня, після проведення військової ради, Голіцин вирішив наказати відступ. Основні сили відправилися назад до Самари. Водночас, спеціальний загін чисельністю 40 тисяч, до складу якого входили українські та московські солдати під командуванням чернігівського полковника гетьманича Григорія Самойловича та окольничого Леонтія Неплюєва, був відправлений до Запоріжжя «для дій проти турецьких фортець сухопутним і водним шляхом»¹⁶.

Під час складного степового походу на Крим роль гетьмана Івана Самойловича мала неабияку вагу. Самойлович висловлював глибоке невдоволення угодою «вічного миру» 1686 року, яка закріпила поділ України на Лівобережжя та Правобережжя згідно з Андрусівським миром. Він вже під час дискусій щодо цієї угоди попереджав московську владу про «підступність і хитрощі» Польщі. Вступ росії та України до антитурецької коаліції, яка зближувала росію з Польщею, не міг знайти підтримки серед близького оточення Самойловича, зокрема серед козацької старшини, не кажучи вже про економічні

¹⁵ Борисенко В. Курс української історії. Київ: Либідь, 1998. 614 с.

¹⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2-х т. Київ: Глобус, 1992. Т. 2. 349 с.

та політичні зв'язки, які пов'язували старшину Південної Гетьманщини та Запоріжжя з Кримським ханством.

Доля гетьмана, була практично вирішена після наказу Голіцина про відступ, який також шукав, на кого можна покласти провину за невдачу військової кампанії¹⁷. Голіцин, не бажаючи визнавати власні помилки, знайшов зручного «козла відпущення» у Самойловичі, який відкрито критикував дії фаворита царату та висловлювався проти мирного договору з Польщею.

Позиція Самойловича ставала все більш нестабільною, особливо з огляду на невдоволення козацької еліти його амбіціями, прагненням до особистого збагачення та спробами зробити гетьманську владу — спадковою.

Ці обставини, поєднані з особистими інтересами Голіцина та невдоволенням серед козацької верхівки, призвели до відсторонення Самойловича від влади. У липні 1687 року в таборі біля річки Коломак Івана Самойловича арештували та разом з родиною відправили до Сибіру, у Тобольськ. Його сина, полковника Семена Самойловича, на підставі сфабрикованих звинувачень стратили, а велике майно гетьмана було розділене між московськими боярами. Нижче наведена структура козацького війська за часів гетьмана Самойловича (див.табл.2.2).

¹⁷ Литвин В. Історія України. Київ: Наукова думка, 2013. 991 с.

Таблиця 2.2

**Структурна організація збройних сил Гетьманщини за часів гетьманства
Івана Самойловича**

Категорія	Характеристика
Реєстрові козаки	Професійні військові. Організація — поділ на полки та сотні з власними командирами. Озброєння — вогнепальна зброя, холодна зброя, артилерія.
Нереєстрові	Допоміжні сили — могли бути мобілізовані у випадку війни. Легка кавалерія або піхота, розвідка, гарнізонна служба, оборона місцевості.
Ополчення	Місцеве населення — селяни та міщани для захисту територій. Додаткова чисельність армії, оборонні та допоміжні завдання.
Військове керівництво	Гетьман — найвищий військовий лідер. Полковники — командування полками, підготовка та проведення операцій. Сотники — командування сотнями, безпосереднє керівництво в боях.

Створено автором

Козацькі війська були відомі своєю універсальністю. Основною ударною силою слугувала піхота, яка використовувала рушниці та різноманітну холодну зброю. Формації стрільців козаків могли змінюватися, при цьому вони стріляли стоячи, сидячи на колінах або навіть лежачи¹⁸. Легка кавалерія козаків виконувала такі завдання, як розвідка, флангові атаки, переслідування ворога, рейди та залучення ворога в пастку, атакуючи ворога у формації «лави», у разі потреби відходячи під захист піхоти. Артилерія займала ключове місце у козацькому війську, використовуючи кулі, картеч та запалювальні снаряди для стрільби з гармат.

Козацький флот складався з «чайок» — човнів, що могли вміщати від 50 до 70 бійців і були оснащені 4-6 малими гарматами, а також менших човнів на

¹⁸ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини 18 ст. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 230 с.

20-30 осіб. У морських боях козаки прагнули атакувати ворога непомітно, вночі або проти сонця, і, наблизившись до ворожого корабля, брати його на абордаж¹⁹. Тактика козацького бою передбачала ведення бою на складній для ворога місцевості, віддаючи перевагу оборонним діям. Перед боєм козаки споруджували оборонні укріплення, такі як вали, рови та дерев'яні фортифікації. Основною оборонною спорудою в поході був табір, утворений з возів, з'єднаних між собою мотузками чи ланцюгами, що слугувало захистом від кавалерійських атак.

Рушниця була головною зброєю козака, що визначало їх як «рушничне військо». Козаки мали в арсеналі широкий спектр озброєння, включаючи самопали, мушкети, аркебузи, гаківниці, пістолі, а також шаблі, списи, кинджали, булави, обухи, луки і стріли.

Дисципліна в козацькому війську ґрунтувалася на строгості, ідеологічних переконаннях та суспільному осуді. Побиття киями були серед найчастіших форм покарання. Ідеологія козаків базувалася на релігійних і патріотичних ідеалах, зокрема, під час боротьби з татарами та османами козаки вважали себе захисниками християнства, а у конфліктах з поляками до цього додавалася національна ідея визволення.

До кінця XVII ст. століття традиційна полково-сотенна система збереглася без змін переважно на території Лівобережної України²⁰. Ця система також була притаманна для новозаселених регіонів Слобідської України. На Лівобережжі налічувалося десять полків, кожен з яких поділявся на сотні. Водночас, внутрішнім справам Гетьманщини почали активно втручатися царські воєводи, які поступово перебирали на себе значну частину управлінських функцій.

Влітку 1687 року, на берегах річки Коломак, притоки Ворскли, де розташувалося військо після невдалого Кримського походу. За розпорядженням

¹⁹ Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — Т.1. — Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006.

²⁰ Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Дніпро, 1991. 335 с.

князя В. Голіцина відбувся процес вибору нового гетьмана. В результаті гетьманську булаву отримав генеральний осавул Іван Мазепа.

Прийнявши обов'язки гетьмана, Іван Мазепа уклав новий договір між Україною та московією — «Коломацькі статті»²¹. Цей документ був у багатьох аспектах аналогічний «Глухівським статтям» 1669 року, проте включав додаткові пункти (див.табл.2.3). Ці нововведення стали черговим етапом у процесі обмеження московською державою автономії Гетьманщини.

Таблиця 2.3

Основні положення «Коломацьких статей» українсько-московського договору 1687 року

Положення	Характеристика
Козацький реєстр	Підтвердження наявності 30-тисячного козацького реєстру.
Права і привілеї	Визнання прав і привілеїв гетьмана та козацької старшини.
Зміна генеральної старшини	Гетьман не мав права змінювати старшину без дозволу царя.
Дипломатичні відносини	Обмеження на самостійне ведення гетьманом відносин з іншими державами.
«Вічний мир» з Польщею	Обов'язок дотримуватися умов «Вічного миру» з Польщею, зокрема заборона на спроби повернення Правобережжя під свою владу.
Військові зобов'язання	Вимога до гетьмана за наказом царя виставляти козацькі війська для участі в походах проти Кримського ханства та Османської імперії.

Створено автором

У ключових містах Гетьманщини, таких як Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин та Остер, продовжували перебувати московські воєводи зі своїми

²¹ Гуржій О.І. Руїна : Друга половина XVII ст. Київ: Україна, 1996. 429 с

гарнізонами, а у Батурині, столиці Гетьманщини, був дислокований московський стрілецький полк для забезпечення нагляду за гетьманом. «Коломацькі статті» включали окремий пункт, що визначав Гетьманщину як частину великої держави під владою московського царя, надаючи царю право відмінити будь-які привілеї козаків та Гетьманщини за власним бажанням.

Оголошення про укладення «Коломацьких статей» спровокувало хвилю невдоволення по всій Гетьманщині. Козаки та селянство почали нападати на помістя старшин. Іван Мазепа, який нещодавно став гетьманом, закликав громадян утриматися від самосудів і пообіцяв припинити зловживання з боку старшини та скасувати податки, запроваджені за часів Івана Самойловича. Врешті-решт, повстання було придушено.

Після відновлення порядку в Гетьманщині, Іван Мазепа зіткнувся з необхідністю участі у військових кампаніях проти Кримського ханства. Першочерговим завданням стало зведення укріплених поселень вздовж річки Самара та їх подальше заселення. Ці укріплення призначалися для підтримки майбутніх військових операцій проти Криму та одночасного захисту Гетьманщини від татарських нападів.

У 1689 році восени відбувся Другий Кримський похід, здійснений об'єднаними силами московського війська та козацьких полків. Військове угруповання, чисельністю в 100 тисяч, під командуванням князя В. Голіцина, разом із слобідськими полками, рушило проти Кримського ханства. До них приєднались полки під проводом гетьмана Івана Мазепа, які склали 40 тисяч козаків²². Військо змусило татар відходити, дійшовши до оборонних споруд Перекопа. Проте, зіткнувшись з проблемами забезпечення водою та продовольством, князь В. Голіцин вирішив не ризикувати подальшим просуванням углиб півострова і наказав відступ. Таким чином, похід не досяг своїх цілей і був визнаний невдалим.

²² Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. — К.: Альтернативи, 2003. — 416 с.

Проведений нами аналіз двох Кримських походів, що відбулися в кінці XVII століття, вказує на те, що основні причини їхніх невдач слід шукати не в діях козацьких військ або гетьманів, а в рішеннях князя В. Голіцина, який очолював ці військові кампанії. Попри значну чисельність та потенціал об'єднаних московсько-козацьких сил, стратегічні та тактичні помилки у плануванні та виконанні походів, недооцінка логістичних викликів, суттєво обмежили ефективність та сприяли невдачам.

Відсутність адекватної підготовки до умов Кримського півострова, недоліки у координації між різними частинами військ, а також нерішучість у критичні моменти кампанії відіграли ключову роль у формуванні кінцевого результату. Керівництво князя В. Голіцина — було вирішальним фактором, що призвело до невдалих спроб ведення військових дій проти Кримського ханства.

Після подій, Іван Мазепа в компанії козацької старшини вирушив до Москви для представлення себе царям Івану V та Петру I. У цей період у столиці відбувся палацовий переворот, ініційований прихильниками Петра I. По завершенні візиту до Москви, Іван Мазепа взявся за реалізацію заходів, спрямованих на зміцнення своєї влади.

У період 1695-1696 років збройні сили Російської імперії разом із Запорізьким Козацтвом ініціювали дві військові кампанії проти Азова та одну в районі нижньої течії Дніпра, метою яких було встановлення контролю над доступом до Азовського та Чорного моря²³. Перший похід на Азов у 1695 році закінчився без успіху. Однак, наступна експедиція під командуванням боярина Бориса Шереметєва та українських військ під проводом гетьмана Івана Мазепи, принесла значні успіхи. В кінці липня, на початку серпня, завершившись захопленням ключового стратегічного пункту з чотирма турецькими фортецями — Казикермен, Мустріткермен, Мубеуреккермен і Ісламкермен. У Мустріткермені (Таванську), розташованому на острові Тавань, укріплення

²³ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 2001. 532 с.

знали найменших руйнувань, тому тут було проведено ремонтні роботи та розміщено гарнізон.

Перед запланованим походом, гетьманський уряд вживав кроків для збирання розвідданих про ворога. У своєму листі до царя, датованому 26 березня 1695 року, Мазепа інформував, що група з Полтавського полку, налічуючи понад сотню козаків під керівництвом сотника з Царичанки та декількох полевих командирів, здійснила військовий рейд за його згодою²⁴. В районі Перекопа, на шляху до Казикермена, ця група захопила 22 татар у полон і доставила їх до Батурина.

Мазепа направляв цих «язиків» до москви разом із козацькими відділами, висловлюючи надію на збільшення кількості полонених, оскільки до території противника було відправлено додаткові групи. Одну з них очолював кошовий отаман Федько, іншу – Іван Гусак, третю – полковий осавул Іван Рубан, а четверту – кінний сотник Гнат, кожна з яких мала кілька сотень бійців, а остання також була значною за чисельністю. Окрім цього, Мазепі надійшло повідомлення від Семена Палія про те, що його люди вирушили на Очаківський напрямок, що веде до Білгорода. У зв'язку з цим, гетьман прагнув отримати вказівки від царя щодо подальшої долі полонених – чи продовжувати їх відправку до москви, чи обмежитися передачею зібраної інформації.

Зафіксовано, що дії під командуванням Івана Гусака виявилися результативними. Група козаків, налічуючи 120 осіб, здійснила напад на татарський відділ поблизу Казикермена, чисельність якого перевищувала 100 осіб, що рухалися в напрямку Білої Церкви²⁵. В результаті зіткнення значна кількість татар була знищена, а 9 осіб взято в полон.

Того самого дня, 26 березня 1695 року, у своєму листі до Нарішкіна Мазепа повторив запитання про долю полонених, уточнюючи, чи потрібно відправляти їх усіх до москви, або ж достатньо буде надсилати лише записи їхніх

²⁴ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1054 с.

²⁵ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1054 с.

свідчень, висловлюючи прохання про видачу царського указу з цього питання. В цьому ж листі зазначено, що з Запоріжжя до Азовського моря вирушило 400 запорожців під проводом Якова Чалого.

Лист гетьмана до царя від 15 жовтня того ж року натякає на успіх цієї операції, оскільки в ньому йдеться про прибуття до Переволочної запорожців з Яковом Чалим, які доставили понад десяток полонених і були за це винагороджені гетьманом, грошима та провіантом.

У листі, надісланому Мазепою царям 1 квітня 1695 року, мова йде про відправлення стольника Дементія Новосильцова до Запоріжжя з царським винагородженням. Проте, коли з'явився указ про тимчасове утримання винагородження, Новосильцов уже повернувся, роздавши винагороду. У цій місії йому товаришував гетьманський вісник Сидір Горбаченко. За словами Мазепи, запорожці тепло зустріли посланців і пообіцяли, у разі організації «генерального» походу, розірвати мир з «бусурманами» та долучитися до бойових дій²⁶.

Важливо зазначити, що ще у грудні 1694 року відбулися переговори між Низовим Військом і кримською елітою щодо укладення миру. У цей час до Бахчисараю прибули троє запорожців, відправлених з Січі у відповідь на запрошення з Казикермена²⁷. Вони доставили два листи — один адресований бею Казикермена, а інший — хану, із пропозицією укласти перемир'я з турецькими поселеннями для безпечного здійснення запорожцями промислу та торгівлі.

На зламі 1695 року, гетьман Мазепа отримав листа від полковника Полтавського полку, який повідомляв про налагодження мирних стосунків між запорожцями та їх південними сусідами, що сприяло відновленню торгівлі між Запорожжям та Кримом.

²⁶ Доба гетьмана І. Мазепи у документах / Упорядник С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1114 с.

²⁷ Доба гетьмана І. Мазепи у документах / Упорядник С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1114 с.

Відповідаючи на це, Мазепа звернувся до Січі з листом, радячи припинити контакти з кримським ханом, мобілізувати козацькі сили та готуватися до майбутнього походу на Азов. У царській грамоті від 8 лютого, адресованій запорожцям, окрім подяки за інформацію про рух військ з Криму, було наголошено на забороні укладення мирних угод з «бусурманами» без царського дозволу та підготовку весняного походу проти ворога. Вже у квітні запорожці надали Мазепі важливі дані про ситуацію в Криму, що були важливими для планування військових дій, хоча мирні угоди зберігалися ще й у червні.

14 квітня 1695 року Мазепа інформував царів про успішні дії групи під керівництвом колишнього кошового отамана Федька. Він повідомив, що ватага, складена з кількох сотень воїнів з різних полків та гетьманського двору, зустріла татарський відділ під керівництвом мурзи, який намагався проникнути до прикордонних царських міст за розвідданими²⁸. У битві було знищено частину татар разом з їхнім лідером, а шестеро було захоплено в полон. Полонених доставили до Батурина з козацьким супроводом, тоді як Федько з великою кількістю людей продовжував воєнні дії в районі ворожих поселень. Мазепа направив полонених разом з козацькими супроводжувачами до Москви.

У листопаді Мазепа рапортував до царів, що він дотримувався їхнього наказу, звертаючись до запорожців із закликами та вказівками допомагати військам, що забезпечували оборону Тавані²⁹. А також переконував їх перемістити свої сили з Таванського містечка до Мубеуреккермена та Ісламкермена і утримувати позиції до прибуття царських військ.

У відповідь запорожці заявили про свою готовність захищати Таванське містечко всіма доступними силами, забезпечуючи собі доступ до нижньої течії Дніпра, далі на Крим та в Чорне море, а також для розширення своїх територій. Вони не висловлювали заперечень проти переходу в інші необхідні локації навесні. Однак, Ісламкермен та Мубеуреккермен на той момент були знищені,

²⁸ Листи Івана Мазепи. 1687-1691 [Текст] / І. Мазепа ; упоряд. та авт. передм. В. Станіславський ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2002 .

²⁹ Листи Івана Мазепи. 1687-1691 [Текст] / І. Мазепа ; упоряд. та авт. передм. В. Станіславський ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2002 .

причому в Ісламкермені, після його захоплення, запорожці додатково руйнували стіни та башти, засипали камінням колодязі, що робило їх непридатними для подальшого використання.

У грудні Мазепа знову звернувся до запорожців, повідомляючи, що цар був поінформований про воєнні дії Низового Війська біля замку на проти Очакова, де козаки здійснили рейди на околиці³⁰. Цар обіцяв винагороду за ці дії. Мазепа також висловив своє схвалення за цю воєнну операцію та за руйнування стін Ісламкермена. Додатково, у грудні Мазепа повідомив запорожцям про надходження з москви 6 тис. золотих для тих, хто служив у Тавані, кошти були відправлені до Січі.

Підготовка до можливого відповідного удару ворога була в центрі уваги Війська Запорозького наприкінці 1695 року. Мазепа наказав мешканцям сіл збиратися зі своїми пожитками у міста та містечка, забирати з полів урожай та сіно, а незаbrane спалити, щоб ворог не мав ресурсів для годування коней. Він також наказав полковникам привести свої полки в стан готовності до оборони.

Запорожці з Таванського містечка та Січі отримали від гетьмана фінансову підтримку після їхніх численних звернень. Козаки з Січі повідомили, що за наказом кримського хана всі татарські орди мали зимувати під українськими містами, що Мазепа відзначив у своєму листі до Запоріжжя, хвалячи козаків за воєнні дії біля замку на перевізній пристані в Стрілиці навпроти Очакова.

У січні 1696 року, татарські війська, прагнучи помститися за збитки, завдані в Казикермені, вирушили в численному складі зі своїх поселень і завдали руйнівного удару по територіях Полтавського, Миргородського та Гадяцького полків. У битві під Говтвою татари здобули перевагу над козацькими силами, проте згодом відступили, не вступивши в пряме зіткнення з великими лівобережними військами. Що стосується виконання гетьманських розпоряджень, то 8 лютого 1696 року Мазепа видав універсали до населення з

³⁰ Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

вказівкою збиратися у містах, що виявилось ефективним і допомогло зберегти життя людей.

У липні того ж року, об'єднані російські та українські військові сили успішно захопили Азов. Водночас війська під командуванням Шереметєва та Мазепи забезпечували захист Гетьманщини та Слобожанщини від можливого вторгнення ворога, а також здійснювали охорону тилу для підрозділів, що діяли в районі Азова³¹.

У листі до Петра I, Мазепа детально описував події, що відбулися після їхнього прибуття з військами до Коломака і злиття з силами Бориса Шереметєва 17 липня, коли вони розташувалися на річці Орчик³². Вирушивши з Гадяча і наближаючись до Ворскли, гетьман направив 76 козаків з Полтавського полку та 74 компанійці під керівництвом сотника Микити Плечника до Берд і Молочних, з метою спостереження за можливими пересуваннями татарських орд до Азова.

Ця група здійснила напад на татарський відділ, що перевозив двох полонених, взявши в полон 15 осіб. Один з татар повідомив про присутність хана з великою армією поблизу. Незважаючи на це, 16 липня козаки зазнали потужного удару від ворога, відступили до свого табору, де оборонялися до вечора, але без укріплень не змогли утримати позиції.

З полону групи Плечника вдалося втекти принаймні двом козакам. Один з них, Йосип Прокопенко з Полтавського полку, дістався до Запорожжя, звідки був направлений до гетьмана, а потім відправлений до Москви³³. У своїх розповідях цей козак ділився деталями про розгром татарського загону, напад великої сили під проводом хана та яничарів, загибель більшості козаків у бою та захоплення меншої частини в полон. Прокопенко дізнався, що хан з великою армією рушив до російсько-українських таборів, залишивши свого сина на місці.

³¹ Литвин В. Історія України. Київ: Наукова думка, 2013. 991 с.

³² Листи Івана Мазепи. 1687-1691 [Текст] / І. Мазепа ; упоряд. та авт. передм. В. Станіславський ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2002 .

³³ Листи Івана Мазепи. 1687-1691 [Текст] / І. Мазепа ; упоряд. та авт. передм. В. Станіславський ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2002

Мазепа також інформував про відправлення полтавського полковника та вибраних козаків його полку, полковника Івана Рубана з полком, ротмістра Івана Ростоковського з групою для охорони стратегічних пунктів – на річці Вовчій, вгору по течії Міуса і Кальміуса, та на Самарі, вниз до Дніпра. Ці відділи мали вести спостереження за пересуванням ворога та здійснювати військові дії до прибуття основних сил.

З надісланим до Тавані генеральним хорунжим Юхимом Лизогубом, Мазепа відправив відділ з кіннотою Сердюцького полку, який базувався на острові, готуючись до майбутньої ротації полку після завершення походу³⁴. Цей полк перебував у Тавані приблизно рік. Водночас, звернення від Прилуцького полку, яке також дислокувалося на Тавані і просило про заміну через закінчення терміну служби та вичерпання запасів, зіткнулося з певними складнощами. Мазепа вирішив надіслати нові припаси цим військам Дніпром, щоб вони могли протриматися до прибуття наступної зміни. З Таванського містечка надійшла інформація про те, що хан все ще перебував у Колончаку, а до берегів Дніпра навпроти Таванського острова щодня прибували татарські групи чисельністю від однієї до двох тисяч осіб, спостерігаючи за рухом військ на річці.

Київський полковник Костянтин Мокієвський прибув до запорожців на Тавань і після консультацій з кошовим отаманом відправив частину війська на Чорне море, тоді як він сам з рештою полчан, через обмеженість морських суден, вирушив до гирла Дніпра, щоб забезпечити захист тим, хто вирушив у морський похід.

За свідченням одного з козаків відділу Плечника, татарський загін налічував 30 осіб і перевозив 7 полонених. Козаки переслідували ворога від Кінських Вод до Молочних, де відбулася їх перемога, а деякі татари були переслідувані до Овечого Броду³⁵. Під час зіткнення біля Овечого Броду козаки

³⁴ Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: Навчальний посібник. Київ, 1997. 232 с

³⁵ Листи Івана Мазепи. 1687-1691 [Текст] / І. Мазепа ; упоряд. та авт. передм. В. Станіславський ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2002 .

зіткнулися з кримськими татарами під проводом хана, що рухалися до Азова, де багато козаків було вбито, а близько 50 взято в полон.

Мазепа 24 серпня інформував Петра I про відправлення військових загонів до річки Вовчої, де вона зливається з верхів'ями річок Кальміус і Міус, з метою спостереження за можливими маршрутами противника, який міг рухатися до Азова, Тора чи українських міст, і в разі необхідності здійснювати воєнні дії до приходу основних сил³⁶.

Цей морський похід, що відбувся наприкінці XVII століття, став одним з наймасштабніших, що були здійснені українськими козаками. 30 червня, під проводом кошового отамана Якова Мороза та курінного отамана Чалима, 1740 козаків на 40 човнах вирушили до Чорного моря, де поділилися на дві групи. Скоро після цього, одна з груп атакувала п'ять турецьких галер. У цьому зіткненні козаки зазнали втрат, включно з пораненням кошового отамана, що змусило їх відступити в напрямку Білгорода. Пізніше вони знову зіштовхнулися з ворогом, знищивши два ворожих судна і взявши в полон 30 турків. Загалом, як повідомляв Мазепа 20 серпня у листі до Микити Зотова, під час цього походу було знищено три турецькі кораблі. Серед полонених опинився посланець від візира до хана з листами, який згодом втік, хоча листи залишилися у козаків.

При спробі повернення через дніпровське гирло, турки блокували шлях козакам за допомогою галер, а на суші на них чекали татари під проводом хана. Після невдалої спроби прорватися, козаки прибили до Стрілиці, де знищили свої човни, сховали вантажі та дісталися до Добершової пристані. Звідти частину козаків доставили до Тавані на суднах, а інші, близько 200 осіб, дійшли пішки. З Січі до Мазепа було відправлено 27 «язиків» і доставлено п'ять листів, написаних турецькою мовою.

Друга група флоту козаків, здійснила напад на Крим, де спустошила два татарські селища, взявши багато полонених, і направилася до Дніпра. Однак, біля Очакова на них чекали турецькі кораблі. Не бажаючи ризикувати в бою, козаки

³⁶ Доба гетьмана І. Мазепа у документах / Упорядник С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1114 с.

відступили і висадилися на Козацькому острові, де два дні відбивали атаки ворога. Потім вони відпливли до Стрілиці та Сагайдачних кучугур, але там на них вже чекали турецькі та татарські сили. У цій сутичці 340 козаків були змушені здатися в полон. Головні події морського походу проаналізовані нижче (див.табл.2.4).

Таблиця 2.4

Аналіз козацької морської операції

Етап	Дії	Результати	Примітки
Початок	30 червня, 1740 козаків на 40 човнах під проводом Якова Мороза та Чалима вирушили на Чорне море.	Поділ на дві групи.	Одна з наймасштабніших операцій українських козаків.
Перший бій	Атака на п'ять турецьких галер.	Втрати з обох сторін, поранення кошового отамана, відступ до Білгорода.	Показує здатність козаків вести морські бої.
Другий бій	Знову зіткнення з турками.	Знищено 2 турецькі судна, взято 30 полонених.	Підтвердження морської майстерності козаків.
Повернення	Спроба повернення через дніпровське гирло.	Блокада турками шляху, вимушений відступ до Стрілиці.	Стратегічні труднощі через блокаду турками.
Рейд на Крим	Друга група атакувала Крим.	Спустошення двох селищ, взяття полонених.	Демонстрація здатності козаків до сухопутних операцій.
Останній бій	Стрілиця та Сагайдачні кучугури.	340 козаків змушені здатися в полон.	Важка поразка, значні втрати.

Створено автором

У цьому морському поході разом із запорожцями в першій флотилії брали участь також військові Київського полку. За інформацією від Мазепи, датованою 24 липня, полковник Мокієвський відправив приблизно 70 осіб на трьох кораблях. За дорученням гетьмана, Мокієвський мав зі своїми військами зайняти позиції на Дніпрі, приблизно в 40 верстах нижче Таванська, на острові та дніпровських косах, у напрямку до Очакова, створюючи тиск на противника.

Після походу Мазепа зосередився на відзначенні заслуг запорожців, які повернулися з Чорного моря. У жовтні російський монарх надав 600 козакам фінансову винагороду – по рублю кожному та англійське сукно – по 5 аршин на особу. В кінці місяця Мазепа отримав ці нагороди і відправив їх до Переволочної для розподілу серед запорожців³⁷.

Наступне що варто відзначити це — поїздка Сидора Горбаченка з Батуринської сотні на Січ і Тавань з листами від Мазепа, де гетьман закликав запорожців до оборони Тавані та цікавився станом продовольчих запасів, доставлених з Новобогородицького міста на Січ, а потім на Тавань. Відповідь була позитивною — залоги були готові до оборони, з достатньою кількістю припасів, хоча між командувачами в Тавані та Шахкермені (Мубеуреккермені) не було згоди. Мазепа також висловив невдоволення діями кошового отамана Якова Мороза, який побив Горбаченка, звинувативши його у клепті, що запорожці мали намір перейти на службу до поляків, і заявив про намір покарати Мороза шляхом утримання його частки з царського жалування³⁸.

Після походу запорожці висловили прохання надіслати матеріали для будівництва 40 нових човнів восени. Було вирішено відправити фахівців для вибору матеріалів. У листопаді з Січі до гетьмана, а потім до москви та Брянська було відправлено групу майстрів, серед яких були Василь Богущ, Мартин Романович, Авдій та інші – всього 8 осіб.

Після другого Азовського походу в Україні та росії було побудовано значну кількість суден — до травня 1697 року в Україні було виготовлено 70 морських стругів і 600 човнів, а з Брянська по Десні в Дніпро було сплавлено 211 суден. У перші чотири місяці 1698 року українськими полками було побудовано ще 430 човнів.

³⁷ Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

³⁸ Доба гетьмана І. Мазепа у документах / Упорядник С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1114 с.

У листі до Петра I, датованому 4 грудня 1696 року, Мазепа ділиться інформацією про підготовку до можливого вторгнення ворога³⁹. Відомості, отримані з Волощини, свідчили про те, що кримський хан планував вирушити до Білгородщини через дефіцит провіанту для коней у Криму, аби після відгодівлі коней напасти на Лівобережну Україну. Мазепа вважав, що у разі реалізації цього плану, загроза нападу могла б спершу виникнути на Київський, Чернігівський, Переяславський та Ніжинський полки. Він підкреслював необхідність оперативного об'єднання з царськими військами з Севська для ефективної оборони.

Згідно з царською грамотою, белгородському воєводі Якову Долгорукову та севському Андрію Масальському було наказано бути наготові до негайного виходу з військами для захисту міст від ворожих атак, підтримуючи при цьому зв'язок з гетьманом. Мазепа висловив свою готовність дотримуватися цього розпорядження, однак вказав на необхідність видачі спеціального царського указу в Севськ, щоб місцевий воєвода міг негайно вирушити на зустріч з українськими силами за першої ж вимоги Мазепа, не очікуючи додаткових інструкцій.

Гетьман аргументував, що будь-яка затримка у координації з белгородським воєводою могла б сприяти ворогу, тому він вважав за краще не залежати від взаємодії з Долгоруковим. Про цю позицію гетьман вже інформував царя під час зустрічі у Рибному⁴⁰.

У листі до Петра I, датованому 8 жовтня 1696 року, Мазепа обговорював свій план дій проти ворогів, які рухалися на захід для участі в «німецькій» війні та поверталися назад. Він планував залучити до цієї задачі охотничі полки та вибрані військові підрозділи з Полтавського та Переяславського полків. За інформацією історика Г. Сергієнка, у листопаді того ж року відбувся останній у XVII столітті спільний похід козаків обох берегів Дніпра проти татар. У цьому

³⁹ Белашов В.І. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII – XVIII ст.: Збірник документів і матеріалів. Хрестоматія-посібник. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 180 с.

⁴⁰ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа в документах / Упоряд. С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1054 с.

поході брали участь Переяславський І. Миревич, Полтавський полк Ф. Шепеля та інші охотницькі частини під керівництвом Палія. Метою було напад на татарські поселення під Дубосарами, але через попередження татар та несприятливі погодні умови похід не мав значного успіху.

До Батурина прибули двоє осіб, які втекли з полону в Очакові, інформуючи про плани хана атакувати Лівобережжя. Мазепа також отримав відомості від ніжинського купця, який повернувся з Константинополя, про підтримку татар яничарами з турецької столиці.

У зв'язку з цим, Мазепа вжив заходів для перевірки хлібних запасів у Переволочній та підготовки до оборони від можливого нападу, включаючи розсилку універсалів по полках і містах з наказом про готовність до військових дій. Водночас, існувала невизначеність щодо напрямку можливого нападу ворога, що ускладнювало планування оборони.

Мазепа в своїх листуваннях з Петром І часто згадував про негативні наслідки військових дій для цивільного населення. Він зазначав, що попередніми роками військові кампанії призводили до значних збитків для мешканців, адже армія знищувала запаси кормів для коней, що спричиняло загибель худоби від голоду. Через це жителі різних полків зверталися до гетьмана з проханням утриматися від передчасного збору військ, особливо в умовах неврожаю хліба та дефіциту сіна, пропонуючи замість цього зосередити оборону в міських укріпленнях.

Мазепа також відзначав, що відповідно до цих прохань вирішив не збирати війська до одного місця, а відстежувати дії ворога, готуючись до прийняття рішень в залежності від конкретної ситуації.

Крім того, гетьман наголошував на необхідності підвищення обороноздатності міст. Давав накази полковникам та мешканцям полків про укріплення міських фортифікацій для захисту від можливих нападів. Незважаючи на спочатку повільну реакцію через зайнятість відновленням господарства після походів, після повторних наказів Мазепи міста почали активно готуватися до оборони.

Особливу увагу Мазепа приділяв Таванському місту, де відбувся відтік козаків Миргородського полку. Він наголошував на важливості швидкого поповнення оборони міста достатньою кількістю військових, а також забезпечення запорожців, що там перебували, необхідними боєприпасами.

Тривала війна з Османською імперією стала значним випробуванням для жителів Гетьманщини, які несли на своїх плечах тягар утримання армії московії та забезпечення потреб козацьких військ. У 1699 році союзники Петра I, країни, що входили до Священної ліги, досягли Карловицького перемир'я з Османською імперією. Після цього, 30 липня 1700 року, було укладено Константинопольський мирний договір між московією та Османською імперією, згідно з яким московія на тридцять років здобувала права на Азов та частину узбережжя Азовського моря. Нижче наведений аналіз діяльності збройних сил за часів гетьманування Івана Мазепи (див.табл.2.5).

Таблиця 2.5

Аналіз ефективності Збройних сил Гетьманщини в боротьбі з Османською імперією за часів Мазепи

Аспект	Характеристика	Значення
Підготовка та початкові дії	Зведення укріплених поселень вздовж річки Самара для захисту та підтримки операцій проти Криму.	Показує стратегічне планування та ініціативу в обороні.
Другий Кримський похід (1689)	Об'єднання сил московського війська та козацьких полків під командуванням князя В. Голіцина та Івана Мазепи, яке зіткнулося з логістичними проблемами.	Невдача через логістичні та координаційні проблеми.
Військові кампанії 1695-1696 років	Успішні військові кампанії проти Азова та в районі нижньої течії Дніпра.	Демонструє високу ефективність козацького війська, та здатність до співпраці з російськими військами.
Розвідувальні операції	Активне використання розвідданих та здійснення рейдів для збору інформації про ворога.	Висока розвідувальна активність та ефективність у зборі інформації.

Продовження таблиці 2.5

Аспект	Характеристика	Значення
Загальні положення	Збройні сили Гетьманщини продемонстрували здатність до ефективного ведення військових операцій, але мали обмеження через логістичні та координаційні виклики.	Високий потенціал у веденні бойових дій та обмеженнями у стратегічному плануванні від московського керівництва.

Створено автором

За часів Івана Мазепи до бойових дій активно залучалися найманці. Можливості регулярного козацького війська були обмежені. Формування козацьких загонів для участі у військових кампаніях відбувалося занадто повільно, а їхня спроможність до тривалого перебування в похідних умовах була недостатньою. Система самозабезпечення, заснована на наданні козакам земель і звільненні від сплати податків, також не справдила очікувань. Багато вояків стикалися з відсутністю необхідних ресурсів для ведення активної військової служби, що змушувало їх час від часу повертатися додому для підтримки власних господарств. Крім того, змінні політичні уподобання серед козацтва негативно впливали на дисципліну та організаційну згуртованість.

Ще за часів Хмельницького у складі гетьманських військ з'явилися підрозділи найманих воїнів, які з часом утворили окреме військо. Ці формування відрізнялися високим рівнем професійності, стабільністю у службі та політичною відданістю. Найманці перебували під контролем та отримували фінансування безпосередньо від гетьманської влади, що робило їх незалежними від впливу козацької старшини та політичних груп.

Перші наймані військові одиниці склалися з кінноти татар та виходців з зарубіжних армій, які мали «чужоземний аворамент», включаючи піхоту німецького та угорського походження, а також драгунів⁴¹. Гетьманське керівництво прагнуло залучити до служби найманців з Західної Європи, що

⁴¹ Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №1.

виявилось складним завданням. В результаті, основу найманого корпусу становили місцеві жителі, тоді як іноземці займали переважно офіцерські посади. Утримання найманих військ, створених на зразок західних армій, виявилось занадто коштовним для гетьманської казни, тому їх кількість була обмеженою. Як варіант вирішення цієї проблеми з'явилися наймані полки, організовані на козацьких засадах, але комплектувані з волонтерів, званих — «охотниками». Ці формування, як правило, формувалися з селян, міських жителів, запорожців та інших соціально незахищених верств, для яких військова служба була способом заробітку, або шансом на краще життя. Гетьманська скарбниця забезпечувала ці полки грошовою винагородою, зброєю, боєприпасами та одностроєм, який слугував прототипом сучасної уніформи. У мирний час такі полки містилися у містах та селах, де їм надавали продовольство та корм для коней.

Набір найманців здійснювався виключно з дозволу гетьманів, які прагнули зменшити вплив козацької старшини, що використовувала своє становище для маніпулювання політичними та економічними інтересами звичайних козаків. Командирами цих полків призначалися особи, лояльні до гетьмана, на відміну від козацьких полків, які називалися за географічним принципом, наймані полки мали назви за прізвищами своїх командирів, наприклад, сердюцький полк Кожуховського, компанійський полк Новицького.

Охотницькі війська поділялися на піхотні (сердюки) та кавалерійські (компанійці) частини. Склад сердюцьких полків варіювався від 500 до 1200 осіб, організованих у сотні по сто вояків кожна. Компанійські полки були менш численними, налічуючи від 200 до 700 осіб.

У кавалерії компанійців розрізняли дві категорії службовців — «товаришів поєдинкових», які воювали самостійно, та «товаришів подвійних», які мали при собі озброєних помічників — «молодиків». Ця система була спадщиною традицій річпосполитської кавалерії, де шляхтич мав слуг, що виконували підтримуючі функції. «Молодики», які успішно пройшли випробувальний період, могли бути включені до списків полку.

Керівний склад полку складався з обозного, осавула, хорунжого та писаря, а в XVIII столітті до компанійських полків додали посаду підосавула. Осавул міг заміщати полковника та командувати незалежними підрозділами, виконуючи накази гетьмана про підтримання дисципліни та порядку.

Командний склад сотні включав сотника, сотенного осавула, хорунжого, обозного та курінних отаманів. Озброєння охотницького війська мало свої особливості, хоча в цілому було схожим на козацьке. Основною відмінністю стала стандартизація вогнепальної зброї — мушкети для сердюків та легкі ручниці для компанійців, які постачалися гетьманською скарбницею разом з порохом та свинцем.

Деякі сердюцькі підрозділи були кінними, пересуваючись верхи, але ведучи бій пішки. Прикладом такого підрозділу був елітний полк Дмитра Чечеля, що служив у особистій охороні Мазепи.

У XVIII столітті для компанійських полків було введено стандартний військовий однострій, що складався з жупана зеленого кольору та черкески з червоними облямітками, доповнених червоною шапкою з чорною окантовкою. Під час поганої погоди військовослужбовці надягали на одяг вовняні плащі, бурки або шкіряні кожухи.

Кожен з найманих полків мав великий прапор-корогву та сотенні прапори різних кольорів із зображенням хреста. Музика була невід'ємною частиною військових дій — у сердюцьких полках виступали барабанщики та шипошники (виконавці на духових інструментах), а в компанійських — довбиші-літавристи. Наймані полки відзначилися у війнах проти татар і османів у кінці XVII століття, охороні кордонів Гетьманщини та участі у Північній війні 1700–1721 років.

Тактика охотницьких військ базувалася на козацьких методах, але відрізнялася більшою злагодженістю та керованістю маневрів, вогневого бою та атак. Рядові вояки та офіцери мали значний бойовий досвід.

Одним із прикладів співпраці козацьких та охотницьких полків була битва при Чорній Долині у травні 1689 року, коли війська кримського хана спробували перешкодити просуванню українсько-російського війська до Перекопу. Після

невдалого спроби нападу хан обложив союзників, які укріпилися в таборі. Особливо складна ситуація склалася на лівому фланзі, де були розташовані слобідські козацькі полки.

Під час цього нападу, побачивши розлад у лавах слобідських полків, хан о атакував їх, завдавши значної шкоди Охтирському та Харківському полкам. І міг би завдати ще більшої шкоди, якби гетьман Іван Мазепа не відправив на допомогу кілька піхотних сердюцьких полків за терміновим проханням тих полковників, за згадками літописця Самійло Величко. Допомога надійшла вчасно, і завдяки ефективному вогню з мушкетів вдалося відбити атаку татар, які відступили, зазнавши значних втрат.

Таблиця 2.6

Структура війська збройних сил гетьмана Івана Мазепи

Назва	Характеристика
Козацьке військо	Традиційна основа збройних сил, складалася з реєстрових козаків, які мали земельні наділи та були звільнені від податків в обмін на військову службу.
Наймані полки	Сформовані з найманців, які не належали до козацького стану. Включали як іноземних найманців, так і місцевих волонтерів. Фінансувалися з гетьманської скарбниці.
Охотницькі полки	Спеціалізовані військові формування, зорганізовані за козацьким взірцем, але склалися з добровольців із місцевого населення.
Сердюки	Піхотні підрозділи охотницьких полків, озброєні мушкетами.
Компанійці	Кіннота охотницьких полків, поділялися на «товаришів поєдинкових» та «товаришів подвійних» з озброєними помічниками.

Створено автором

Збройні сили Гетьманщини за часів Івана Мазепи характеризувалися високою різноманітністю та адаптивністю, що було зумовлено змішаною структурою армії. Вона об'єднувала в собі як традиційні козацькі війська, так і наймані полки, включно з охотницькими формуваннями. Основу тактики складали маневреність і гнучкість, що дозволяли козацьким військам швидко

адаптуватися до змінних умов поля бою та ефективно використовувати елемент зненацька, уникаючи прямих зіткнень з чисельно переважаючим ворогом (див.табл.2.6).

Особливу роль відігравала спрямованість охотницьких полків від вогнепальної зброї, зокрема мушкетів та легких ручниць, що, завдяки централізованому постачанню, забезпечувало одноманітність озброєння та сприяло підвищенню ефективності вогневого бою. Тактика передбачала також використання комбінованих атак кінноти та піхоти, де кіннота забезпечувала мобільність та здатність до швидких ударів, а піхота виконувала роль вогневої підтримки, що забезпечувало високу адаптивність на полі бою.

Велике значення приділялося будівництву та використанню фортифікаційних споруд для оборони, особливо на кордонах Гетьманщини. Це включало як постійні укріплення, так і тимчасові оборонні позиції, зведені під час походів. Козацькі війська ефективно використовували природні перешкоди, такі як річки, болота та ліси, для захисту від ворожих атак, або як частину оборонних стратегій.

Важливим елементом стратегії було використання психологічної війни, зокрема раптових нападів та використання страху перед козацькими рейдами, що спрямовувалося на підрив морального духу противника. Ці тактичні принципи дозволяли збройним силам Гетьманщини ефективно протистояти як регулярним арміям Османської імперії та її союзників, так і нерегулярним військам, таким як татарські орди, забезпечуючи гнучкість та ефективність ведення бойових дій.

Іван Мазепа, обіймаючи посаду головнокомандувача збройними силами козаків, продемонстрував себе не лише як вправний політичний лідер, але й як стратегічний геній, чиї дії відіграли ключову роль у формуванні військової міці Гетьманщини. Його воєнний геній виявлявся через глибоке розуміння стратегічного планування та адаптивності до змінних умов війни, що дозволяло Мазепі ефективно протистояти зовнішнім загрозам.

Мазепа приділяв значну увагу збору та аналізу розвідданих, що забезпечувало йому перевагу у прийнятті обдуманих рішень та плануванні

військових операцій⁴². Його здатність до інновацій, впровадження новітніх військових технологій та тактик сприяла підвищенню боєздатності армії, особливо через централізоване постачання вогнепальної зброї охотницьким полкам.

Мазепа вміло комбінував різні види військ та тактики, використовуючи маневреність козацької кінноти та вогневу міць піхоти, що дозволяло досягати тактичної переваги на полі бою. Його гнучкість у веденні військових операцій, здатність швидко перегруповувати війська та адаптувати тактику до конкретних умов, демонструє високий рівень воєнного мистецтва.

Окрім того, Мазепа виявляв себе як лідер, здатний мотивувати та надихати своїх підлеглих, забезпечуючи високий моральний дух серед військовослужбовців. Його лідерство, засноване на особистій відданості справі захисту Гетьманщини, відіграло важливу роль у забезпеченні обороноздатності та військових успіхів у складний історичний період.

Таким чином, Іван Мазепа як головнокомандувач збройними силами козаків виявив себе не лише як ефективний стратег і тактик, але й як воєначальник, здатний до інновацій, стратегічного планування та ведення адаптивних військових операцій. Його внесок у формування військової стратегії Гетьманщини мав вирішальне значення для забезпечення її обороноздатності та відображає воєнний геній цього видатного історичного діяча.

Згідно з цим, збройні сили Гетьманщини та Запорозжя за часів гетьманування Івана Самойловича та Івана Мазепи відіграли ключову роль у боротьбі з Османською імперією, демонструючи високий рівень військової майстерності, стратегічного планування та тактичної адаптивності.

Під керівництвом Івана Самойловича та Івана Мазепи збройні сили Гетьманщини проявили себе, як добре організована та ефективно керована військова сила, здатна до проведення складних військових операцій. Використання інноваційних тактик, посилення фортифікаційних споруд,

⁴² Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наукових праць. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. 398 с.

активне залучення до служби найманих військ та охотницьких полків, а також ефективне використання розвідданих стали вирішальними факторами у протистоянні з Османською імперією.

Особливо важливою була роль Івана Мазепи, який, будучи головнокомандувачем збройних сил, продемонстрував воєнний геній, здатність до стратегічного планування та адаптації до змінних умов війни. Його зусилля з модернізації армії, посилення обороноздатності країни та розвитку військової інфраструктури забезпечили Гетьманщині важливі стратегічні переваги в боротьбі з потужним супротивником.

Водночас, військові кампанії проти Османської імперії виявили і певні слабкості у військовій організації та логістиці, зокрема, у питаннях забезпечення військ продовольством та водою, що стало однією з причин невдач деяких походів, що визвано недбалістю московського керівництва. Проте, завдяки гнучкості командування гетьманів, здатності до швидкого перегрупування сил та використання природних перешкод для оборони, збройні сили Гетьманщини змогли ефективно протистояти загрозам, забезпечуючи захист власних територій.

2.2 Знищення Збройних Сил Гетьманщини як елемент системного наступу царського уряду

Історія України кінця XVII — початку XVIII століття наділена рядом подій, які кардинально змінили політичний ландшафт регіону, зокрема через втручання царського уряду російської імперії. Одним із ключових аспектів цього втручання стало цілеспрямоване нищення збройних сил Гетьманщини, що не лише послабило військовий потенціал української держави, але й стало частиною ширшої стратегії підпорядкування та інтеграції українських земель до складу імперії. Цей процес, що включав реформи, політичні маніпуляції та військові кампанії, відіграв вирішальну роль у формуванні подальшої долі України.

Перший значний крок до зростання впливу Москви на збройні сили Гетьманщини було зроблено шляхом перейменування українського козацького війська на *«Войско его царского величества Запорожское»*. Згідно з цим нововведенням, уряд царя зобов'язувався забезпечувати військо зарплатою, харчуванням та військовим обладнанням. В обмін на це, козаки мали брати активну участь у всіх військових кампаніях, ініційованих московською державою. Однак, вже у квітні 1654 року, Москва припинила виплати козакам, аргументувавши це великими витратами на війну за звільнення України та обмеженістю царської скарбниці. Це рішення призвело до значного зменшення чисельності українського козацького війська⁴³.

На теренах, звільнених від польського панування, склалася ситуація подвійного управління — з одного боку, українці формували власні адміністративні структури, з іншого — росіяни встановлювали свою владу. Що стало причиною гострих протистоянь між двома сторонами.

Розширення впливу гетьманської влади на деякі області Білорусі та Литви йшло врозріз з інтересами московського уряду. Козацьке військово-присутність

⁴³ Історія держави і права України. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина/. - К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. - Т.1.

у Білорусі досягло значної кількості, що створювало перешкоди для реалізації царським урядом своєї політики на цих землях, зокрема, у сфері розповсюдження кріпосного права⁴⁴. Не зумівши переконати Богдана Хмельницького вивести козацькі війська з Білорусі, Москва взяла на себе ініціативу здійснити це самостійно.

Царат з великою вправністю використовував збройні сили Гетьманщини для досягнення своїх геополітичних цілей, одночасно прагнучи їх послабити, що знайшло відображення у договорах між Україною та Росією протягом періоду Руїни. Зокрема, у Переяславських та Глухівських угодах було встановлено обмеження для гетьмана щодо призначення та звільнення полковників без згоди царя, а також заборонялося самостійно ініціювати військові походи, зобов'язуючи гетьмана підпорядковуватись військовим за наказам царя⁴⁵. У 1672 році, згідно з Конотопськими угодами, Росія досягла ліквідації «охочекомонного» війська, яке слугувало важливим оплотом гетьманської влади.

Як ми вже згадували, ігноруючи вимоги гетьмана Івана Самойловича, царський уряд прийняв умови «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московією, що стало черговим кроком у системному наступі на збройні сили Гетьманщини. Цей акт не лише відображав ігнорування інтересів України на міжнародній арені, але й свідчив про наміри Москви послабити військовий потенціал Гетьманщини, обмежуючи її здатність до самостійного захисту та ведення зовнішньої політики.

У перші десять років царювання Петра I, українське козацтво під проводом гетьмана Івана Мазепи активно залучалося до численних військових кампаній російської армії. Ціллю цих походів було розширення впливу Росії на південні території, зокрема через завоювання степів Кримського ханства та забезпечення

⁴⁴ Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. - 2004. - № 3.

⁴⁵ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII - XVIII віках. Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр. // Український історичний журнал. - 1994. - № 4.

виходу до Чорного моря, включно з атаками на такі ключові пункти як Очаків, Акерман, Буджак, Кизи-Кермен, Азов та інші⁴⁶.

Українські козаки часто виконували роль ударної сили на найбільш небезпечних ділянках фронту, де вони несли великі втрати, але водночас виявляли надзвичайну хоробрість. Особливо під час другого азовського походу, де у складі російського війська був включений 15-тисячний корпус українських військ під командуванням полковника Лизогуба. Петро I визнав, що саме українські війська відіграли вирішальну роль у взятті Азова⁴⁷.

Ця практика не лише демонструє використання українських козаків як «витратного матеріалу» в інтересах російської імперської експансії, але й вказує на зусилля царського уряду щодо послаблення військового потенціалу Гетьманщини. Така політика спрямована на зниження здатності українського козацтва до самостійного захисту та ведення незалежної зовнішньої політики, що в кінцевому підсумку підкреслює стратегічні наміри Москви щодо інтеграції Гетьманщини під свій контроль.

Під час Північної війни, коли Москва вступила у протистояння зі Швецією за домінування у Балтійському регіоні, збройні сили Гетьманщини зазнали значного виснаження. Вже у перший рік конфлікту, під час невдалої облоги Нарви, до складу російського війська було включено 12 тисяч українських козаків. Це рішення викликало невдоволення серед козаків, адже згідно з Переяславським договором, їхнє військо мало зосереджуватися на захисті кордонів та інтересів власної держави⁴⁸.

Значення цього епізоду полягає не лише у прямому виснаженні українського військового потенціалу, але й у символічному підпорядкуванні козацького війська російському командуванню. Призначення Бориса Шереметьєва командиром псковських військ, до складу яких входили козацькі полки, стало прецедентом, коли наказний гетьман підпорядковувався не

⁴⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. - К.: Глобус, 1992.

⁴⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України. - К.: Глобус, 1992.

⁴⁸ Крушницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича/. - К.: Грамота, 2008.

гетьману, а російському воєначальнику. Це змінило звичну практику взаємодії між козацьким та російським військовим керівництвом, де царські директиви тепер адресувалися безпосередньо російським командирам⁴⁹.

Згодом, кілька тисяч козаків було відряджено до віддалених північних територій, де вони зазнавали страждань від холоду, голоду та хвороб, а також від несправедливого ставлення з боку російської адміністрації. Це не лише демонструє безпосереднє використання українських військ у невласливих для них кліматичних умовах, але й підкреслює стратегію москви щодо ослаблення військового потенціалу Гетьманщини⁵⁰.

Крім того, українські регулярні війська були залучені до захисту західних кордонів майбутньої російської імперії, що ще більше розтягувало військові ресурси Гетьманщини. Наприклад, у 1703 році за наказом Петра I, гетьман Іван Мазепа відправив 12-тисячний корпус до Білорусії, щоб підтримати польського короля Августа, союзника москви⁵¹.

У рамках своїх загарбницьких планів, російська геополітика завжди розглядала Річ Посполиту, як одного зі своїх головних суперників. Ослаблення Польщі стало однією з головних цілей російських монархів, які не шукали спокою чи добробуту для цієї держави, а натомість прагнули зміцнити власні інтереси. Ця політика виявлялася через втручання у внутрішні справи Польщі та систематичне використання українських військових підрозділів для посилення ворожнечі між українцями та поляками.

Значне виснаження українських збройних сил відбувалося не лише через безпосередню участь у військових кампаніях за межами України, але й через жорстоке придушення антипольських повстань на вимогу москви, що ще більше підкреслює роль українських військ як інструменту в руках російського уряду.

⁴⁹ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. - К.: Темпора, 2006

⁵⁰ Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича/. - К.: Грамота, 2008.

⁵¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. - К.: Глобус, 1992.

Практика використання українських військових підрозділів продовжувалася і після смерті Петра I, зокрема під час Гилянського походу, де з 6800 козаків лише 646 повернулися додому.

Військові кампанії, такі як російсько-турецька війна 1735-1739 років, де Україна змушена була не лише відправляти козаків на фронт, але й забезпечувати армію продовольством та іншими ресурсами, підкреслюють масштаби експлуатації та втрат, яких зазнавала українська сторона⁵².

Фельдмаршал Мініх, коментуючи ситуацію, вказував на масову втечу козаків від тяжкої служби, що свідчить про глибоку кризу військової могутності Гетьманщини та її здатності до самозахисту. Після того, як гетьман Іван Мазепа вирішив підтримати Швецію у Північній війні, російський уряд розпочав безжальну кампанію знищення українських державних інституцій та переслідування козацької еліти, яка виступала проти московського впливу. Ця політика була спрямована не лише на покарання Мазепи та його прихильників, а й на систематичне ослаблення військового потенціалу Гетьманщини, щоб запобігти будь-яким майбутнім спробам відновлення української автономії.

Спеціальний суд у Лебедині, організований для розгляду справ прихильників Мазепи, став одним із найбільш жорстоких проявів цієї політики. Старшин і козаків, підозрюваних у лояльності до Мазепи, піддавали жорстоким тортурам і стратам, що свідчить про намагання царського уряду не лише фізично знищити опозицію, а й залякати тих, хто міг би її підтримати.

Політика Петра I щодо козацької старшини, яка повернулася від Мазепи, була особливо цинічною. Спочатку обіцяна амністія була швидко скасована, а старшина була заслана до Сибіру, їхні маєтки конфісковані, а на їхні посади призначені росіяни або іноземці, що ще більше зменшувало вплив української еліти на власну державу⁵³.

Така політика нищення військової могутності та державної автономії Гетьманщини була спрямована не лише на підкорення українських земель, а й на

⁵² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. - К.: Альтернативи, 1997.

⁵³ Крип'якевич І. Історія українського війська. - Львів: Видання Івана Тиктора. - Ч.1.

викорінення будь-яких проявів національної самобутності та можливості для майбутнього відновлення незалежності.

В рамках наступу царського уряду на збройні сили Гетьманщини, одним із найбільш руйнівних елементів стали обтяжливі обов'язки, пов'язані з будівництвом судноплавних та іригаційних каналів на території російської держави. Ці важкі роботи не лише позбавили козацьке військо боєздатності, але й спричинили значні демографічні втрати серед продуктивного чоловічого населення України, що свідчить про масштаби використання людських ресурсів Гетьманщини за межами її власних потреб.

Зокрема, велика кількість козаків була відправлена на будівництво каналу між Волгою і Доном, а також на спорудження Ладозького каналу та інші подібні проєкти. Ці роботи вимагали від козаків не лише фізичних зусиль, але й піддавали їх ризику захворювань та високій смертності, особливо в умовах недостатнього медичного забезпечення та жорстокого поводження з боку російських офіцерів.

Ця політика царського уряду була спрямована не лише на реалізацію амбітних інфраструктурних проєктів, але й на свідоме ослаблення військового та демографічного потенціалу України, щоб зменшити її здатність до самооборони та збереження власної державності. Це стало одним із ключових елементів стратегії москви щодо інтеграції українських територій під свій контроль та підкорення українського народу.

Останнім ударом по українському військовому устрою став указ імператриці Катерини II, який фактично ліквідував козацьке військо як самостійну військову силу, підпорядковуючи його російським воєнним статутам⁵⁴. Це не лише забрало у козаків право на самосуд, але й знищило основи традиційного козацького військового управління.

Таким чином, політика царського уряду щодо збройних сил Гетьманщини була спрямована на їх поступове ослаблення та інтеграцію в структуру

⁵⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996.

російської армії, що в кінцевому підсумку призвело до втрати Україною своєї військової самобутності та оборонного потенціалу.

Трагічний розвиток історії українського національного війська в епоху Гетьманщини знайшов свій кінець 9 липня 1783 року, коли Військова колегія видавала указ про розформування українських збройних сил, а саме козацького війська⁵⁵. З десяти гетьманських та трьох компанійських формувань було створено десять регулярних карабінерських полків із строком служби шість років. Козакам було присвоєно статус «солдатів», і в цих полках була введена строга військова дисципліна. П. Рум'янцев особисто наказував жорстоко карати їх за будь-яке порушення, використовуючи для цього плеті та кийки. Нижче наведена послідовна структура московської протикозацької політики (див.табл.2.7).

Таблиця 2.7

Етапи нищення Збройних сил Гетьманщини

Етап	Характеристика
Перейменування козацького війська	Перейменування українського козацького війська на « <i>Войско его царского величества Запорожское</i> » і припинення фінансування в 1654 році.
Подвійне управління	Створення ситуації подвійного управління на звільнених від польського панування територіях.
Обмеження гетьманської влади	Обмеження впливу гетьманської влади на деякі області Білорусі та Литви.
Використання збройних сил	Використання збройних сил Гетьманщини у геополітичних цілях москви з одночасним їх ослабленням.
Ігнорування вимог гетьмана	Ігнорування вимог гетьмана Івана Самойловича та прийняття умов «Вічного миру».
Залучення до військових кампаній	Активне залучення українського козацтва до військових кампаній російської армії під час правління Петра I.
Виснаження під час Північної війни	Виснаження збройних сил Гетьманщини під час Північної війни.
Обтяжливі повинності	Обтяжливі обов'язки, пов'язані з будівництвом судноплавних та іригаційних каналів.
Ліквідація козацького війська	Ліквідація українського козацького війська 9 липня 1783 року за указом імператриці Катерини II.

Створено автором

⁵⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. - К.: Глобус, 1992.

Згідно з цим, процес нищення збройних сил Гетьманщини є виразним прикладом систематичної політики царського уряду, спрямованої на підпорядкування українських територій та інтеграцію їх у склад російської імперії. Через ряд заходів, включаючи перейменування козацького війська, обмеження гетьманської влади, залучення до військових кампаній та обтяжливі обов'язки, московська влада послабила військовий потенціал та автономію Гетьманщини. Ліквідація козацького війська стала кульмінацією цієї політики, остаточно позбавивши Україну оборонного потенціалу та військової самобутності, що мало значний вплив на подальший розвиток української національної ідентичності та державності.

Висновки до розділу 2

Аналіз історичного періоду кінця XVII — початку XVIII століття у боротьбі Збройних сил Гетьманщини та Запорозжя з Османською імперією, а також впливу царського уряду Російської імперії на військовий потенціал України, виявляє складність і багатогранність військово-політичних процесів цього часу. З одного боку, збройні сили Гетьманщини демонстрували значну військову міць та здатність до ефективної боротьби з зовнішніми загрозами, зокрема з Османською імперією, що сприяло зміцненню обороноздатності та суверенітету українських земель. Зокрема завдяки політиці Івана Мазепи та його військовим ініціативам.

З іншого боку, систематичні дії царського уряду, спрямовані на нищення та інтеграцію збройних сил Гетьманщини в структуру російської армії, відіграли роль у поступовому підпорядкуванні України московській державі. Цей процес не лише послабив військовий потенціал України, але й став одним із вирішальних факторів у втраті політичної автономії та національної самобутності.

Згідно з цим, історія збройних сил Гетьманщини в цей період є прикладом того, як військова міць та стратегічні рішення впливають на долю народів та держав, підкреслюючи значення військової сили, як інструменту політичної боротьби та державотворення.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження збройних сил Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII століття відкриває нові горизонти для розуміння історичного розвитку української військової могутності та її впливу на соціально-політичні процеси в регіоні. Центральним елементом аналізу стала інституційна основа Української козацької держави, яка виявилася унікальним поєднанням військової демократії та ефективної військової організації. Встановлено, що козацька державність мала глибокі історичні корені, засновані на демократичних принципах виборності військової та цивільної верхівки та широкому використанні військової ради, як вищого органу державної влади.

Особливості козацького війська в цей період характеризувалися високою мобільністю, гнучкістю, здатністю до швидкого перегрупування та ефективного використання місцевості. Ці якості, нарівні з високим бойовим духом та мотивацією козаків, створювали потужний військовий потенціал, який дозволяв ефективно протистояти зовнішнім загрозам.

Аналіз збройних сил Гетьманщини в боротьбі з Османською імперією підкреслив важливість козацтва, як значного актора в регіональних військових конфліктах. Успіхи козаків у цих конфліктах базувалися на вмілому поєднанні військової тактики з дипломатією, що дозволяло формувати тимчасові союзи та ефективно використовувати внутрішні протиріччя серед ворогів.

Роль Івана Мазепи у військовій політиці Гетьманщини була особливо важливою. Мазепа зробив значний внесок у модернізацію війська, зміцнення його обороноздатності. Його зусилля були спрямовані на створення потужної військової сили, здатної захистити країну від зовнішніх загроз.

Козацьке військо, як традиційна основа збройних сил, складалося з реєстрових козаків, які отримували земельні наділи та були звільнені від податків в обмін на військову службу. Наймані полки, сформовані з найманців, включали як іноземних так і місцевих волонтерів, фінансувалися з гетьманської скарбниці, що дозволяло залучати додаткові ресурси для посилення армії.

Охотницькі полки та їхні спеціалізовані підрозділи, сердюки та компанійці, забезпечували військо добре підготовленими піхотинцями та кіннотою, здатними ефективно діяти в різноманітних бойових умовах.

Мазепа активно використовував цю структурну організацію для реалізації своєї військової стратегії, що дозволило Гетьманщині не тільки захищати свої кордони, але й вести активну зовнішню політику. Зусилля були спрямовані на створення потужної військової сили, здатної протистояти зовнішнім загрозам та відстоювати інтереси української держави на міжнародній арені.

Водночас, політика царату, спрямована на нищення збройних сил Гетьманщини, стала серйозним викликом для збереження української державності. Постійні спроби ослабити військовий потенціал Гетьманщини, обмежити її політичну автономію та інтегрувати козацьке військо в структуру російської армії, свідчили про стратегічні наміри москви щодо підпорядкування та анексування українських земель.

Згідно з цим, проведене дослідження підкреслює важливість збереження національної історичної пам'яті та розуміння історичних уроків боротьби України за свою державність та незалежність. Вони також вказують на необхідність подальшого вивчення історії українського війська, щоб краще зрозуміти його роль у формуванні української національної ідентичності та державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини 18 ст. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 230 с.
2. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
3. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Дніпро, 1991. 335с.
4. Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецькотатарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст. Львів. 2003. 20 с.
5. Белашов В.І. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII – XVIII ст.: Збірник документів і матеріалів. Хрестоматія-посібник. Глухів:РВВ ГДПУ, 2006. 180 с.
6. Блануца А. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014 671 с. *Ukraina Lithuanica*, (3). 2015. С. 389-389.
7. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Академія, 2018. 720 с.
8. Бондаренко Н. В. Збройні сили доби козацтва. Рецензенти: Гуржій ОІ–заслужений діяч науки і техніки України, д. і. н., професор (Інститут історії України НАН України); Гордуновський ОМ–д. і. н., доцент (Черкаський навчально-науковий інститут ДВНЗ «Університет банківської справи»). 2019. 11с.
9. Борисенко В. Курс української історії. Київ: Либідь, 1998. 614 с. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1054 с.
10. Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наукових праць. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. 398 с.
11. Гуржій О.І. Руїна : Друга половина XVII ст. Київ: Україна, 1996. 429 с.

12. Даценко О. М. Розвиток козацького війська в часи Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). Сіверщина в історії України. 2013. С. 184-187
13. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Черніг. іст. музей ім. В. В. Тарновського, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису; упоряд. С. Павленко. – Київ: Києво-Могилян. Акад., 2007. – 1142 с.
14. Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2-х т. Київ: Глобус, 1992. Т. 2. 349с.
15. Історія держави і права України. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. Т.1.
16. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Т.1. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. Киркевич В.Г., Віроцький В.Д. Гетьманська столиця Батурин. Київ: Техніка, 2007.
17. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. К.: Основи, 1996.
18. Кононенко В. Міське самоврядування і козацька адміністрація у гетьманщині наприкінці XVII—початку XVIII ст.: Джерела, історіографія, міждисциплінарні перспективи дослідження. Гуманітарні студії, 2017. 117 с.
19. Крип'якевич І. Історія українського війська. - Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. Ч.1.
20. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба. Пер. з нім. О. Струкевича К.: Грамота, 2008.
21. Листи Івана Мазепи. 1687-1691 [Текст] І. Мазепа ; упоряд. та авт. передм. В. Станіславський ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. К. : Інститут історії України НАНУ, 2002 .
22. Литвин В. Історія України. Київ: Наукова думка, 2013. 991 с.
23. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького Історія в школі. 2004. № 3.
24. Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: Навчальний

посібник. Київ, 1997. 232 с

25. Михайлов В. Концепція Збройних сил України XVII–першої половини XVIII ст. у працях Олени Апанович. 2008. 2
26. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. 2003;
27. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. К.: Темпора, 2006.
28. Станіславський В. В. Збройні сили Гетьманщини та Запорозжя в боротьбі з Османською імперією в 1695-96 рр. за даними неопублікованих листів Івана Мазепи. 2005. 13 с.
29. Стенхач Н. Еволюція республіканської форми правління України-Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. ст. *University Scientific Notes*, (1 (79)). 2021. С. 20-29.
30. Степанчук Ю. С. Нищення збройних сил Гетьманщини як елемент системного наступу царського уряду на Українську автономію. Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія, (16). 2009. С. 22-29.
31. Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1998. №1.
32. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). К.: Інститут історії України НАН України, 2002. 536 с.
33. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 2001. 532 с.
34. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII - XVIII віках. Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр. *Український історичний журнал*. 1994. № 4.

ДОДАТКИ

Додаток А

Факти про Івана Самойловича

Український патріотизм — Іван Самойлович був визнаним українським патріотом, який мріяв про максимальну самостійність України. Це свідчить про його глибоке бажання бачити Україну незалежною та процвітаючою.

Політичні та адміністративні здібності — він володів значними політичними та адміністративними навичками, що дозволило йому ефективно керувати в умовах складних внутрішніх та зовнішніх викликів.

Особисті інтереси — незважаючи на свої позитивні якості, Іван Самойлович був також відомий своїм небажанням жертвувати особистими інтересами заради загального блага. Це свідчить про певну обмеженість його лідерських якостей.

Казнокрадство та податкова політика — Самойлович мав репутацію казнокрада, запровадивши велику кількість надмірних та незрозумілих податків під час свого правління. Це викликало невдоволення серед населення та підірвало його популярність.

Багатство та маєтності — до кінця свого життя він накопичив величезні статки, роздаючи маєтки своїм родичам та друзям. Його багатство викликало заздрість навіть серед вищого московського чиновництва, що свідчить про екстраординарний рівень його матеріального успіху.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена аналізу структури, організації та військових кампаній збройних сил Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII століття. У дослідженні розглядаються ключові аспекти формування та розвитку козацького війська, його роль у захисті територіальної цілісності та суверенітету Української козацької держави в умовах зовнішніх загроз та внутрішніх викликів.

Особлива увага приділяється військовій політиці гетьмана Івана Мазепи, його зусиллям у модернізації армії та впровадженні новітніх військових технологій та тактик. Аналізується вплив міжнародних конфліктів, зокрема війнз Османською імперією, на стратегію збройних сил Гетьманщини, а також розглядаються основні військові кампанії та битви, що визначили військову історію цього періоду.

Дослідження також висвітлює політику царського уряду щодо нищення та інтеграції збройних сил Гетьманщини в структуру російської армії, що призвело до втрати військової самобутності та обмеження автономії Української козацької держави. В роботі використовуються історичні джерела, та наукова література, що дозволяє глибше зрозуміти історичний контекст розвитку збройних сил Гетьманщини та їх вплив на подальшу історію України.

Результати дослідження підкреслюють значення збройних сил Гетьманщини в історії української державності та військової традиції, а також вносять важливий вклад у вивчення української військової історії та козацтва.

SUMMARY

This thesis is dedicated to the analysis of the structure, organization, and military campaigns of the armed forces of the Hetmanate at the end of the XVII and the beginning of the XVIII century. The study examines key aspects of the formation and development of the cossack army, its role in protecting the territorial integrity and sovereignty of the Ukrainian cossack state amidst external threats and internal challenges.

Particular attention is given to the military policy of Hetman Ivan Mazepa, his efforts in modernizing the army, and the introduction of the latest military technologies and tactics. The impact of international conflicts, especially wars with the Ottoman Empire, on the strategy of the Hetmanate's armed forces is analyzed, as well as the main military campaigns and battles that defined the military history of this period.

The research also highlights the policy of the tsarist government towards the destruction and integration of the Hetmanate's armed forces into the structure of the Russian army, which led to the loss of military uniqueness and the limitation of the autonomy of the Ukrainian Cossack state. Historical sources and scientific literature are used in the work, allowing for a deeper understanding of the historical context of the development of the Hetmanate's armed forces and their impact on the further history of Ukraine. The results of the study emphasize the importance of the Hetmanate's armed forces in the history of Ukrainian statehood and military tradition, and also make a significant contribution to the study of Ukrainian military history and Cossack heritage.

